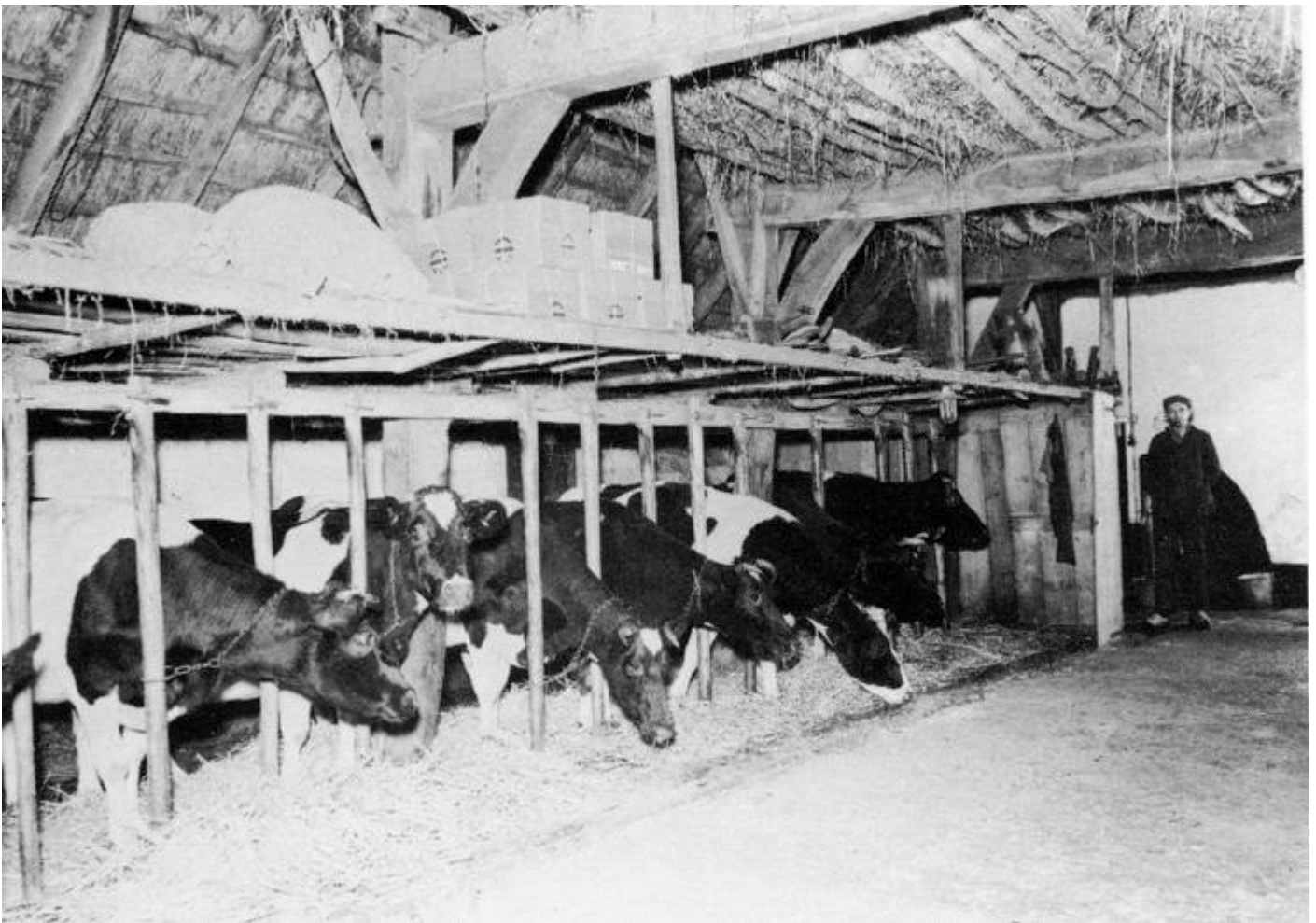

WORDING VAN DE NOORDELIJKE
ZUIVELINDUSTRIE.
1880 -1980

Door Drs. J. v.d. Werf.- ca.1980

Korte toelichting 29-11-2007

In de beginperiode van mijn interesse naar de (toen nog alleen Drentse) zuivelindustrie (ca. 1983) kreeg ik een uitvoerig artikel van de hand van Drs. J.J. vd. Werf, over *de wording van de noordelijke zuivelindustrie*. Dit artikel was toen (nog) niet gepubliceerd . Vele jaren later – nu mijn 'hobby' verder gaat dan de Drentse grens – vermoedde ik dat dit ook daarna nooit was gebeurd – ik kwam het n.l. nooit tegen op internet. Gezien de inhoud, naar mijn bescheiden mening erg jammer. Navraag bij de RUG – en bij de auteur - leerde mij dat dit vermoeden juist was. Daarom hier alsnog het – integrale – artikel uit 1980 (Met toestemming van – inmiddels - Prof. J.J. vd. Werf)

Zoals hierboven reeds vermeld, is de tekst integraal overgenomen van het mij, toen aangeboden artikel. De foto's zijn toegevoegd en komen uit het archief van zuivelhistorienederland.nl. De index is ook later toegevoegd. Fouten ontstaan na inscannen zijn – uiteraard – voor verantwoording van zuivelhistorienederland.

Deze pdf is zo gemaakt dat hij dubbelzijdig kan worden afgedrukt.

WORDING VAN DE NOORDELIJKE ZUIVELINDUSTRIE.

Door Drs. J. vd. Werf.- ca.1980

In 1979 werd bekend dat de zuivelondernemingen DOMO-Bedum en CCF besloten hadden tot een vergaande samenwerking en integratie van beide ondernemingen over te gaan.ⁱ Deze integratie vormt het hoogtepunt van een centralisatie in de zuivelindustrie in het Noorden, des lands. Een centralisatie waar de derde noordelijke zuivelgigant Frico eveneens bij betrokken is.ⁱⁱ

Dit centralisatieproces, de verbindingen tussen de drie belangrijkste noordelijke zuivelondernemingen, drukt, naar wij menen, een specifieke historische ontwikkeling uit. Waar in het nog niet zo verre verleden sprake was van een Friese, een Drentse, en een Groningse zuivelindustrie met ieder zijn specifieke regionale omstandigheden, lijken langzamerhand die historische regionale begrenzings te vervagen. Er opstaat een 'Noordelijke' zuivelindustrie.

De wording van deze noordelijke zuivelindustrie is in meerdere opzichten een interessante aangelegenheid. De zuivelindustrie kent bijvoorbeeld een bijzondere relatie tussen overheid en bedrijfsleven. Het vraagstuk van de coöperatieve ondernemingsorganisatie en de strijd tussen de particuliere, ook wel speculatieve genoemd, en coöperatieve zuivelondernemingen, is moeite van het beschrijven waard.

In het navolgende zullen een aantal van deze aspecten aangeroerd worden. Waar wij echter vooral in geïnteresseerd zijn en waar we het artikel ook op zullen toespitsen, is de geleidelijke vervaging, het minder van belang worden van die specifieke historische regionale omstandigheden. We zullen pogen de krachten te beschrijven die als het ware Friese Drentse en Groningse zuivelindustrie tot ontwikkeling brachten, maar hen ook transformeerden tot een Noordelijke zuivelindustrie

De periode die wordt beschreven loopt ruwweg van 1880 tot 1980. Het is ons gebleken dat iedere nadere onderscheiding in deelperioden tamelijk problematisch is omdat de ontwikkeling in de afzonderlijke regio's niet gelijkmatig verloopt. Gelet op de inhoud van de relatie tussen overheid en bedrijfsleven en de vorm die het concentratie en centralisatieproces in de regionale zuivelindustrieën aanneemt, lijkt ons een periodisering in drie deelperioden verantwoord. De periode 1880-1910 laat zich kenschetsen als een tijdvak waarin de overheid een wetgevende taak vervult met betrekking tot de waar en keurmerk problematiek. In de afzonderlijke regio's wordt dan de basistraktaat van de zuivelindustrie gelegd.

In de periode 1910-1940 blijkt de betrokkenheid van de overheid aanzienlijk te zijn toegenomen. Er vinden ingrepen in de sfeer van prijzen, productiequota en afzetstromen plaats.

Daarnaast ontwikkelen zich vooral introregionale centralisaties, neemt de strijd tussen de coöperatieven aan de ene kant en in het bijzonder de speculatieve Lijempf aan de andere kant scherpe vormen aan en vinden de eerste internationalisaties plaats. In de perio-

ⁱ DOMO Koerier 14.9.1979

ⁱⁱ FD. 21.12.1978 en NRC 10.4.1982

de 1940-1980 komt tot uitdrukking dat de betekenis van de nationale maar in het bijzonder internationale overheden sterk is toegenomen. In de zuivelindustrie ontstaan interregionale vervlechtingen. De Lijempf delft het onderspit en de coöperatieve ondernemingen groeien toe naar een complete integratie.

1880-1910 FABRIEKSMATIGE BEREIDING, BOTER- EN KAASQUAESTIE.

De Friese voorhoede positie.

In Friesland werd van oudsher veeteelt bedreven. Dit vond in belangrijke mate zijn oorzaak in het gegeven dat de Friese bodem bijna overal te laag of beter gezegd het grondwater te hoog was om met succes akkerbouw te kunnen beoefenen. De Friezen waren veehouders die de melk tot waarde brachten door deze op de boerderij tot boter te verwerken. Daarnaast waren het vooral de landheren die zich toeleiden op de veefok en verenigd waren in het Fries Rundvee Stamboek (FRS). De melk werd tot boter bereid, de daarbij vrij komende ondermelk diende als hoogwaardig voer voor het jongvee en de boter vond zijn weg via een aantal handelaren naar in het bijzonder de engelse markt. Een tamelijk eenvoudige structuur die sinds jaar en dag voldeed.

De omstreeks 1840 overal ter lande opgerichte Maatschappijen van Landbouw, zoals de Friese Maatschappij van Landbouw (FMvL) waren aanvankelijk dan ook vooral verenigingen van landheren, 'vrienden van den landbouw', die aan het verenigingsleven deelnamen en zich ten doel stelden het landbouwbedrijf op wetenschappelijk leest te schoeien. Het ontstaan van deze verenigingen moet, naar wij menen eerder toegeschreven worden aan de toenemende belangstelling voor de wetenschap, zoals we die in die jaren in tal van verenigingen tot uitdrukking zien komen, dan aan de situatie waarin de landbouw verkeerde. In de periode 1850-1870 floreerde die landbouw en in het bijzonder de Friese zuivel door de industrialisatie die in Engeland van de grond kwam. Importrestricties zoals de fameuze 'cornlaws' werden weggenomen en de Friese zuivel vond een bijzonder omvangrijke markt voor haar produkten.

Stagnatie en vernieuwing.

Op de botermarkt van Leeuwarden werden in 1876 nog topprijzen betaald. Spoedig daarna ging het echter mis. De prijzen stortten ineen.ⁱ De landbouwcrisis deed zich gevoelen. En ook al betrof deze crisis aanvankelijk met name de akkerbouw ten gevolge van de sterk dalende graanprijzen, zuivel kon niet buiten schot blijven. In binnen- en buitenland zochten talloze akkerboeren een uitweg door over te schakelen op veeteelt. Prijsbederf trad op en de veehouders merkten het aan den lijve.

Het laat zich indenken dat de knoerij met boter en kaas welhaast moest toenemen. Daar komt nog bij dat in de Verenigde Staten reeds in de veertiger jaren overgegaan werd op fabrieksmatige kaasbereiding. Rond 1860 werden aldaar de eerste boterfabrieken ingericht.ⁱⁱ De Amerikaan Gail Borden ontwikkelde een techniek om melk te condenseren die werd toegepast door New York Condensed Milk Compagny. De gebroeders Page introduceerden de condensbereiding in Europa toen zij in 1866 in Zwitserland de Anglo Swiss Condensed Milk Compagny oprichtten.

In Denemarken en Zweden was de fabrieksmatige bereiding in onderzoek en wist Schwarz een doorbraak in de koeltechniek tot stand te brengen. Henry Nestlé bereidde in 1866 in Zwitserland uit melk en meel een papje dat volgens kenners bijzonder goed werkte tegen allerlei darmstoornissen. Mège Mouvriès, een Franse scheikundige, wist uit rundvet een kunstmatig en smeerbaar vet samen te stellen en legde daarmee basis

ⁱ Geluk 1967

ⁱⁱ Huttinga 1937

voor de margarine.ⁱ Kortom er waren allerlei ontwikkelingen gaande, zoals het verhoogde melk aanbod en een verlaging van de kostenstelling in het buitenland, productverbredingen etc., die het in wezen zwakke concurrentievermogen van de Friese zuivel aan het licht brachten.

Een volledige omschakeling van de bedrijfsvoering was noodzakelijk en zou in de komende decennia gerealiseerd worden. Brugmans spreekt in dit verband over een 'agrari-sche revolutie', misschien kan men beter spreken van een agrarisch-industriële revolutie, die aan de industrialisatie van Nederland vooraf ging.ⁱⁱ

De landbouwcrisis kon door de Friese zuivel op twee manieren tegemoet getreden worden. Ofwel men betrad de weg van de fabrieksmatige bereiding, zocht productieprocessen die een verhoging van de toegevoegde waarde met zich mee zouden brengen, poogde productvernieuwingen te realiseren etc. ofwel men zou de klassieke en in wezen conservatieve weg van de directe kostprijsverlaging moeten betreden. De praktijk wees uit dat beide paden betreden werden. Fabrieksmatige bereiding kwam van de grond maar tegelijkertijd nam bijvoorbeeld de knoeierij met boter en kaas onvoorstelbare vormen aan.

Fabrieksmatige bereiding; de speculatieven.

Vanaf 1879 werden in Friesland bescheiden pogingen ondernomen om tot fabrieksmatige bereiding van zuivelprodukten te komen. Een belangrijke stimulans vormde de oprichting in 1882 van de Nederlandse Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken. (K.N.M.) Een aantal industriëlen uit het Westen van het land met in hun midden een Friese boterexporteur en een Noordhollandse kaasmaker vormden een combinatie. Deze stichtte in 1882 twee grote fabrieken in melkrijke gebieden namelijk Bolsward en Ysbrechtum.ⁱⁱⁱ

Dit initiatief werd al spoedig gevolgd door dat van anderen. In 1885 draaiden zo 10 speculatieve zuivelondernemingen in het Friese, toch liep het niet van een leien dakje.

De Friese Maatschappij van Landbouw; door tegenstellingen verdeeld.

De FMvL heeft een kleine twaalf jaar nodig gehad voordat ze zich achter de fabrieksmatige bereiding kon opstellen. Men zou hierin een bevestiging kunnen zien van de gedachte dat Friezen discussies nogal grondig plegen te voeren dan wel een zekere mate van ondoortastendheid bezitten. In wezen gaat het echter noch om het een noch om het ander. Het waren een aantal belangentegenstellingen die tot uiterst behoedzaam manoeuvreren noodzaakten.

Te denken valt aan het heersende pachtstelsel, de problematiek van de ondermelk, de boter- en kaaskwestie en het vraagstuk van de organisatievorm waarin eventuele fabrieksmatige bereiding diende plaats te vinden, coöperatief dan wel speculatief. Er bestond een duidelijk verband tussen de hoogte van de boterprijs en de pachten, hetgeen inhield dat de landheren een deel van extra opbrengsten van de pachters door verhoging van de pacht afroonden.^{iv}

ⁱ Kuperus 1963

ⁱⁱ Brugmans 1961

ⁱⁱⁱ Rinkes Bórger 1912

^{iv} Welderen 1913

Eerste zuivelfabriek in Friesland 'Freia' te Veenwoude

De landheren hadden zo belang bij hoge boteropbrengsten en het waren vooral de kleine pachters die wel aan de fabriek wilden leveren. De speculatieve fabrieken gaven relatief hoge melkprices omdat ze niet alleen boter bereiden maar uit de ondermelk tevens kaas. Juist deze aanwending van de ondermelk vormde echter weer een bedreiging voor die boeren, doorgaans de landheren, die zich op de veefok toelegden. Het laat zich indenken dat zo een zekere ambivalentie kon ontstaan. Daar kwam nog bij dat ten gevolge van knoeierijen met de boter, die mede mogelijk werd door de ontwikkeling van margarine, afzet en prijzen nog verder bedreigd werden.ⁱ

Fabrieksmatige bereiding zou de kwaliteit van de boter te goede kunnen komen. Toch pleit de FMvL niet voor fabrieksmatige bereiding maar zoekt een compromis in de verbetering van de bereiding op de boerderij en in de introductie van maatregelen ter afscherming van handelsmerken.

Zo wordt in 1878 de invoering van het Schwarz koelsysteem op de boerderij bepleit.ⁱⁱ In 1881 wordt de Sleeswijker Gábel als wandelleraar aangesteld en een eigen handelsmerk wordt in 1889 ingevoerd. In datzelfde jaar wordt bovendien een vereniging voor zuivelvakonderwijs te Bolsward opgericht. Een school die trouwens na tien jaar weer gesloten werd, omdat men achter de ontwikkeling aanliep. Bereiding op de boerderij liep teneinde. De fabrieksmatige bereiding had het pleit inmiddels gewonnen.

Bonafide boterhandelaren tegen de knoeierij.

De boterknoeierij, en voor kaas gold niet anders, bleef in die jaren voortdurend aan de orde. Bonafide boterhandelaren zagen hun nering hierin bedreigd. De goede naam en faam van de Friese boter werd door het slijk gehaald hetgeen dalende opbrengsten met

ⁱ Croesen 1931

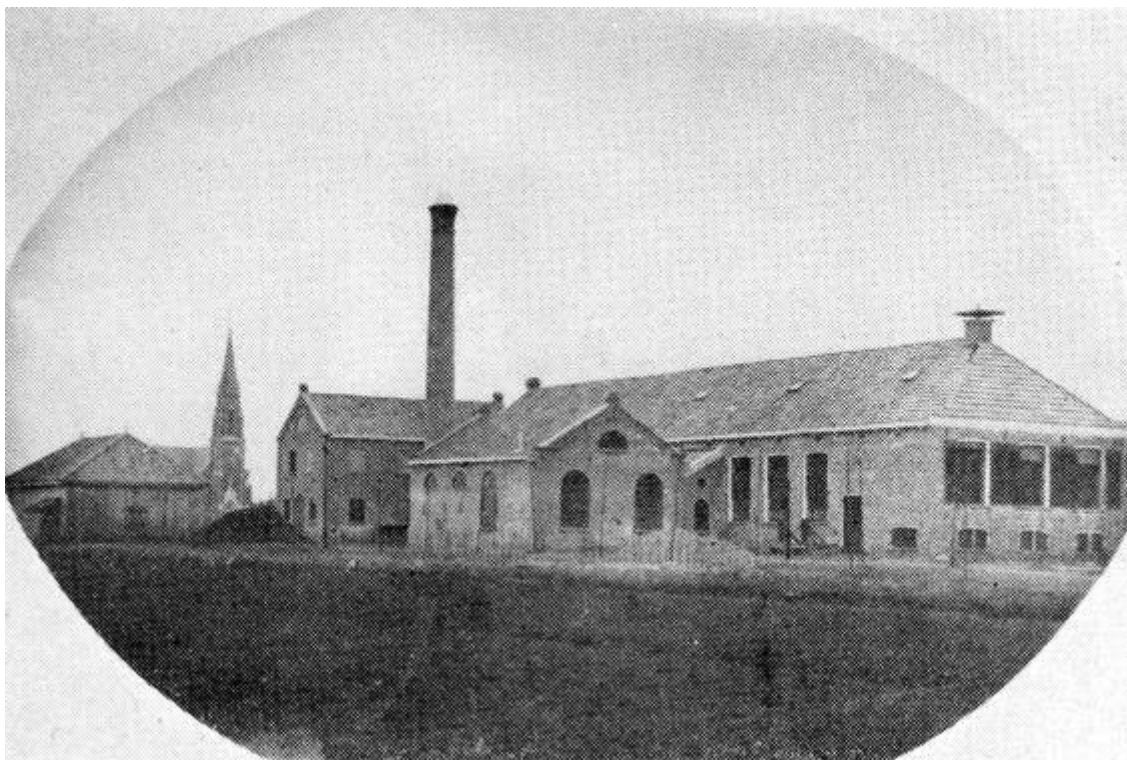
ⁱⁱ Wiersma 1959

zich mee bracht. In 1885 besloten een aantal handelaren in Friesland de Vereniging tot Bestrijding van de Knoeierijen in de Boterhandel op te richten. De vereniging kon het euvel echter niet effectief bestrijden. En ook al kwam in 1889 de Boterwet tot stand, het probleem zou pas uit de weg geruimd worden toen de fabrieksmatige bereiding de overhand had verworven.

Coöperatieve ondernemingen ondanks de FMvL.

De door de FMvL uitgezette lijn, waarbij men in feite de bereiding op de boerderij liet prevaleren, vond geen genade bij een aantal veehouders in de omgeving van Warga. Zij gingen er toe over op coöperatieve basis een zuivelfabriek op te richten.ⁱ

Zij was de eerste coöperatie om spoedig door velen gevolgd te worden. In 1890 draaiden in Friesland 45 zuivelfabrieken waarvan 29 op speculatieve en 16 op coöperatieve grondslag. Aanvankelijk verenigden de speculatieve en coöperatieve ondernemingen zich broederlijk in de in 1890 opgerichte Vereniging tot Bevordering van Fabrieksmatige Zuivelbereiding. De inzet was duidelijk de productie diende in de fabriek te geschieden en niet op de boerderij.

Eerste coöperatieve zuivelfabriek in Friesland te Warga

De FMvL moest nu haar standpunt wel herzien. Een probleem was echter het vraagstuk van de organisatievorm, speculatief dan wel coöperatief. Het ondermelkprobleem en de specifieke eigendoms- en pachtverhoudingen brachten de FMvL al spoedig tot een opstelling pro coöperatieve verwerking. Naast deze keuze van de FMvL was het vermoedelijk vooral het gegeven dat de fabrieksmatige bereiding het pleit had gewonnen waardoor in de vereniging een scheuring optrad. In 1893 stapten de coöperatieven eruit en richtten een Vereniging van Belanghebbenden bij Fabrieksmatige Zuivelbereiding op Coöperatieve Grondslag op.

ⁱ Croesen 1931

De Friese Bond; een eigen verkooporganisatie en de oprichting van een landelijke Bond.

Deze vereniging, die leden op persoonlijke titel kende, zou in 1897 pas echt gewicht krijgen toen ze werd omgevormd tot de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland ook wel de Friese Bond genoemd.

De Bond ontwikkelde terstond een breed scala aan activiteiten Deze liepen uiteen van het verrichten van arbitrage bij geschillen tussen aangesloten coöperaties tot de belangrijke kwestie van de boterknoeierij.

De Friese zuivelprodukten waren in vergelijking tot de Hollandse bij uitstek exportartikelen. Zoals gezegd speelde o.a. het ontbreken van een belangrijke stedelijke markt voor consumptiemelk hierin een belangrijke rol. De in kwaliteit verminderde boter werd op de buitenlandse markten, in het bijzonder de Engelse, door concurrenten verdrongen. Geknoei met de boter resulteerde erin dat zelfs herhaaldelijk partijen werden teruggezonden. In de ogen van de Bond speelde de tussenhandel hierin een kwalijke rol. Ze had weinig vertrouwen in de daadkracht van de Vereniging tot Bestrijding van de Knoeierij en het lag voor de hand dat ze nu het initiatief in eigen hand nam. Onder druk van deze omstandigheden wist ze de ledencoöperaties te bewegen de organisatie van de verkoop zelf in handen te nemen. Via de Bond komt men zo tot de oprichting van een topcoöperatie, een coöperatie waarvan de leden zelf coöperatieve ondernemingen zijn, te weten de Coöperatieve Exportvereniging van 1898. In 1930 zou deze organisatie zijn naam wijzigen in Frico.

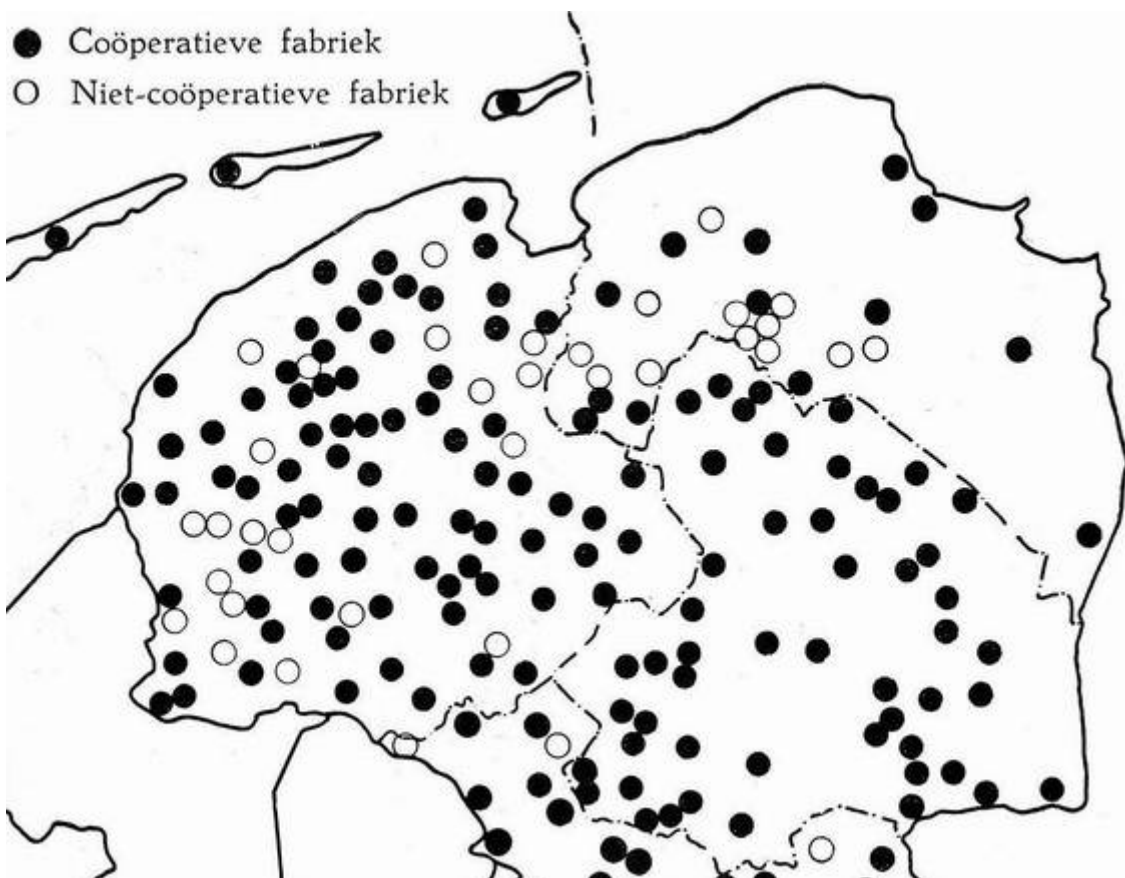
Toch is hiermee de boter *mutatis mutandis* kaaskwestie niet opgelost. Het is een probleem dat zich niet uitsluitend uit het Friese laat bestrijden. De Bond poogt dan ook tot een landelijke regeling te komen. Op 20 oktober 1900 nemen een zestal regionale Bonden het initiatief om te komen tot de *'Algemene Nederlandse Zuivelbond, federatieve vereniging van Bonden en coöperatieve of op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken.'*

De oprichting van deze organisatie, korthedshalve FNZ genoemd, betekende niet alleen dat de botercontrole nu op nationaal niveau werd aangepakt, maar het was ook een stap in de richting van een verdergaande polarisatie tussen speculatieven en coöperatieven. Immers uitsluitend coöperatieven konden zich aansluiten. We zullen later zien dat dit voor Groningen ondanks dat een materiële grondslag ontbrak, een formele breuk tussen coöperatieven en speculatieven met zich mee bracht. In het oprichtingsjaar van het FNZ kwam tevens de tweede boterwet tot stand, die in 1902 en 1908 nog enigszins gewijzigd zou worden. De wet van 1900 stelde de bereiding van en handel in margarine onder toezicht van de rijkszuivelinspektie. De margarinefabrikanten werden verplicht de waar en de verpakking van het opschrift margarine te voorzien.ⁱ

Coöperatieven en spekulatieven op gespannen voet.

De coöperatieven hadden nu hun nationale FNZ. De spekulatieven bleven echter niet achter. In 1904 richtten zij de Nederlandse Melkhygiënische Vereniging op. Vier jaar later werd de naam veranderd in het meer algemene Nederlandse Melkindustriële Vereniging. Bovendien verenigden zij zich in 1908 in de Vereniging Van Zuivelfabrikanten, de VVZ.

ⁱ Geluk 1967

Coöperatieve en particuliere zuivelfabrieken in het noorden ca. 1950

De coöperatieven lijken voorop te lopen, maar toch is dit betrekkelijk. Zo hadden de speculatieve condensfabrieken in het westen van het land een kartel gevormd rond de inkoop van melk en de verkoop van condensproducten.

Hiermee onthulden de speculatieven volgens de coöperatieven, hun ware gedaante. In felle debatten vlogen termen als monopoliewinsten en coöperatiemonopolisten over de tafel.¹ De condensbereiding speelde inderdaad een belangrijke rol in de strijd tussen de coöperatieven en spekulatieven in Friesland.

Naar aanleiding van een brief van de margarine en condensfabrikanten Van den Bergh & Co. te Rotterdam kwam de zaak in 1902 opnieuw aan de orde. De brief bevatte het verzoek om van de deelgenoten van de Export Vereniging ondermelk aan te kopen. Contacten tussen speculatieve condensfabrikanten en coöperatieve ondermelkleveranciers werden door de Bond, in het bijzonder door haar voorzitter R.N. Veeman, zeer nadrukkelijk afgewezen. Toch was deze stellingname vrij problematisch.

Het dilemma waar de FMvL indertijd voor stond leek zich opnieuw voor te doen. Ondermelkleveranties aan fabrieken, of dit coöperatieve dan wel speculatieve zijn doet er in eerste instantie niet toe, zou de Friese veefokkerij kunnen bedreigen. Aan de andere kant beloofde de condensfabricage de melk tot aanzienlijk hogere waarde te brengen. Het afwijzende standpunt van de Bond correspondeerde zo met de belangen van de vee-fokkers.

¹ VVZM 1948, Wiersma 1959

De particulieren lieten het er echter niet bij. In 1894 had de Vlaardingse NV Hollandia al een condensfabriek in Bolsward opgericht. Nu de bond afwijzend reageerde besloot Van den Bergh zijn zaak, in het voetspoor van de Hollandia, zelfstandig voort te zetten. In Leeuwarden werd de Condensed Milk Company of Holland opgezet. Door een hoge ondermelkprijs te betalen slaagde Van den Bergh erin enige leveranciers uit het noordoosten te verwerven.ⁱ Na het aanvankelijke succes van de CMH keerde voor haar het tij in 1906.

De ondermelkleveranciers, vermoedelijk onder zware druk van de bedreigde Bond, besloten toen om hun leveranties te staken. Zo keerde het gevaar dat de veefokkerij maar vooral de Bond zelf bedreigde. Voorlopig bleef de condensproductie in Friesland zeer beperkt. Initiatieven buiten de Bond om, zoals indertijd buiten het FMvL om door de Wargase boeren werden ondernomen, bleken met succes gecorrigeerd te kunnen worden. Pas toen de melkaanvoer aanzienlijk toenam en zich een ondermelkplas dreigde te vormen, zou de Bond om gaan en de condensfabricage zeer voortvarend ter hand nemen.

De Openlegging van Drenthe.

De situatie in Drenthe week nogal sterk af van die in Friesland en Groningen. Zo werden grote delen van de provincie pas in de vorige eeuw tot ontginning gebracht. Onderstaande tabel laat zien dat dit gepaard ging met een snelle bevolkingstoename.

Tabel 1: De bevolkingsomvang in Drenthe, Friesland, Groningen en het Rijk in 1795, 1830, 1899.;

	1795	1830	1899
Drenthe	39.672	63.868	148.544
Friesland	161.513	204.909	340.262
Groningen	114.555	157.504	299.602
Het Rijk	1.880.463	2.613.487	5.104.137

Bron; Prakke 1969 p.83.

De melkveehouderij in Drenthe was van zeer beperkte omvang. Boeren hielden naast schapen enkele koeien en de zuivelbereiding vond onder primitieve omstandigheden op de boerderij plaats.

De Drentse zuivelprodukten werden vrijwel uitsluitend afgezet op de kleine regionale markt en werden deels opgekocht door met name Friese handelaren. Het in 1844 opgerichte Genootschap ter Bevordering van de Landbouw in Drenthe (DLG), de evenknie van de Friese Maatschappij van Landbouw, legde zich primair toe op de kwestie van de landontginning *"en wat verder gerekend kan worden tot de werkzaamheden van den landmansstand."*ⁱⁱⁱ

ⁱ Tjepkema 1963

ⁱⁱ Prakke 1969 p.135

Fabrieksmatige zuivelbereiding in Drenthe.

In de jaren tachtig introduceerde de NRC-correspondent en Drenthe protagonist Harm Tiessing het voorstel om in elk dorp een boterfabriekje te bouwen. Het plan was tamelijk omstreden. Vooral van de zijde van boerinnen ontstond er verzet tegen. Zij konden aldus Boyenga niet accepteren dat de fabriek hun specialistenwerk zou overnemen.ⁱ

Het valt echter te betwijfelen of het boerinnenverzet doorslaggevend is geweest. Eerder lijkt het ontbreken van speculatieve initiatieven, de afwezigheid van een exportnoodzaak, zoals de Friezen kenden, en de geringe omvang van het melkaanbod hieraan debet te zijn. Maar hoe het ook zij, enkele jaren later, in 1889 kwam het er toch van.

Op instigatie van J. Rinkes Borger, voorzitter van de eerder vermelde Vereniging tot Bestrijding van Boterknoeierijen, tevens adviseur van het DLG en de Groninger Maatschappij, verklaarde het DLG zich voor fabrieksmatige bereiding.ⁱⁱ Het DLG kwam dus eerder tot een dergelijk standpunt dan de FMvL. Nu valt dat ook te begrijpen als we erbij betrekken dat de Drentse veehouders niet of nauwelijks actief waren in de veefok. De ondermelk ging naar de varkens. Met andere woorden een ondermelk probleem zoals de FMvL kende, kende het DLG niet. Bovendien kende de Drentse zuivel niet die exportoriëntatie zoals in Friesland, en we zien daar dan ook initiatieven buiten het FMvL om ontstaan. In Drenthe komen naar aanleiding van de opstelling van het DLG een aantal plaatselijke notabelen bijeen te Rogatsluis en richtten het eerste speculatieveⁱⁱⁱ boter fabriekje op.

PUBLICATEN

Bij acte, verleden voor den Notaris Jonkheer Meester RUDOLPH OTTO VAN HOLTHE TOT ECHTEN te Meppel, den 21 Junij 1888, is opgericht eene vereeniging onder den naam van

Coöperatieve Stoom-zuivelfabriek te De Wijk

waarvan afschrift is geplaatst in de Nederlandsche Staatscourant van den 13 Julij 1888, nummer 164, en afschrift is ingeschreven ter griffie van het Kantongerecht te Meppel, op den 2 Julij 1888.

Geschiedende deze afkondiging ter voldoening aan den inhoud van artikel 5 der wet van 17 November 1876 (Staatsblad No. 227.)

Rogat was Coöperatie !

Verbeterde fabrieksmatige bereding en nieuwe markten.

Het Rogatse initiatief van 1889 werd door anderen gevolgd en in 1897 vielen in Drenthe 58 coöperatieve boterfabrieken te tellen. Daarvan werden echter slechts 15 met stoom aangedreven, de rest 43 met handkracht. Juist dit omvangrijke aandeel van de handkrachtfabrieken geeft de relatief primitieve situatie aan waarin de Drentse zuivelindustrie zich toentertijd bevond.

De stoomfabrieken zouden pas langzaam aan de overhand krijgen. En toen dan ook in 1896 een 25-tal fabrieken overgingen tot de oprichting van een Zuivelbond voor Drenthe, liep het met de toetreding veel minder vlot dan in Friesland het geval was. Slechts 16 coöperatieve zuivelondernemingen traden toe tot de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe. De Bond trad in 1900 toe tot het FNZ.

In die jaren speelde in Drenthe primair de kwestie van de handkrachtfabrieken. Veel van deze handkrachtfabrieken hanteerden het Normandische systeem van boterbereiding. De boter werd in korrelvorm, onge kneed aan de boterhandelaar Halbertsma uit Sneek verkocht. Om de afhankelijkheid van de handelaar te verminderen werd een centrale kne-

ⁱ Boyenga 1962

ⁱⁱ Edelman 1943

ⁱⁱⁱ Zoals uit advertentie blijkt was 'Rogat' vanaf de oprichting een Coöp – wel op aandelen!

derij op coöperatieve basis opgezet. Het gelukte de Bond niet om deze knederij in haar gelederen op te nemen, laat staan dat ze, zoals in Friesland gebeurt was, tot een coöperatieve verkooporganisatie kon komen. In feite was ze niet in staat om handkracht en stoomfabrieken te bundelen.

Er heerste wantrouwen en alle mogelijke initiatieven dreigden er door verlamd te worden. Met de introductie van het merk 'Erica' en pasteurisatietechnieken werd het pleit door de stoomfabrieken gewonnen. De kleine handkrachtfabrieken konden aan de kwaliteitseisen steeds minder voldoen en moesten de pasteurisatietechniek ontberen. De stoomfabrieken waren nu in staat tot een verruimde afzet van boter te komen. Vanaf 1899 maakte men gebruik van de botermijn van de Gelders-Overijsselse Zuivelbond te Zutphen, waar de Drentse boter zijn weg vond naar in het bijzonder het Duitse achterland.

De Groningse zuivel; een uitzonderlijke positie.

In Groningen heeft de zuivelbereiding van oudsher een voor het Noorden enigszins unieke positie ingenomen. Minderhoud wijst in dit verband op het accent dat op de vee-veiwijderij en stalmeestproductie lag. Dit in het bijzonder op de lage klei- en veengronden alsmede in het Westerkwartier.¹ Daarnaast week Groningen nogal af van Friesland en Drenthe omdat zij in feite een industriële structuur kende. Toch waren belangrijke delen van die industrie sterk verweven met de agrarische sector in het bijzonder de akkerbouw. Moutwijn, aardappelmeel, strokarton en zelfs scheepsbouw en kledingindustrie waren op een of andere manier verankerd in het boerenbedrijf. De zuivelverwerking speelde in de Groningse economie een tamelijk ondergeschikte rol. De melkaanvoer was relatief gering en kende door de aanwezigheid van een relatief omvangrijke markt voor consumptiemelk geen exportnoodzaak.

Winschoten Oldambtser Zuivelfabriek, 1e zuivelfabriek in Groningen. ca. 1910

¹ Minderhoud 1925

De Groningse zuivelprodukten werden dan ook overwegend in de regio zelf afgezet en slechts het overschot vond via de botermarkt van Groningen en Leeuwarden zijn weg naar het buitenland.

Fabrieksmatige bereiding in Groningen.

Ook in Groningen was het J. Rinkes Borger die sterk aandrong op fabrieksmatige zuivelverwerking. In dit verband valt echter op dat het de Groninger Maatschappij voor Nijverheid en Handel is die discussie organiseert. De Maatschappij verenigde aanvankelijk namelijk zowel de landbouw- als nijverheidsbelangen. In deze structuur kwam in feite de specifieke verbinding tussen de Groningse landbouw en nijverheid tot uitdrukking. Pas aan het eind van de 19de eeuw, wanneer de speculatieve en coöperatieve ondernemingen in het bijzonder in de aardappelmeelindustrie elkaar fel beconcurreren, komt hier een eind aan en ontstaat een Groninger Maatschappij voor Landbouw. Hoe het ook zij in Groningen leidde de activiteiten van de Maatschappij voor Nijverheid en Handel tot de oprichting van de Oldamster Zuivelfabriek te Winschoten in 1884.

De coöperatieven en spekulatieven in Groningen.

Aanvankelijk bleek er nauwelijks sprake te zijn van een polarisatie tussen coöperatieven -boeren- en spekulatieven - particuliere industriëlen -. Zo bleek dat Oldamster Zuivelfabriek een naamloze vennootschap was waarvan overwegend boeren aandeelhouder waren. Daarnaast kwamen ook 'zuivere' coöperatieve en speculatieve ondernemingen voor.

Op 8 mei 1900 werd de eerste vergadering van de Groninger Zuivelbond gehouden. Tussen de 37 aangesloten ondernemingen - zowel coöperatieve als speculatieve - bestonden grote verschillen. In de kleistreek waren grote fabrieken die op stoom werden gedreven, terwijl de zandgronden kleine handkrachtfabrieken kende. De Bond trad toe tot het FNZ. Hiervoor was het echter noodzakelijk dat de niet-coöperatieve ondernemingen werden geroyeerd. In feite kwam het er op neer dat dat een beperkt aantal 'zuivere' nv's uitgestoten werden. De polarisatie tussen coöperatieven en spekulatieven had zo aanvankelijk iets kunstmatigs. Een werkelijk economische strijd zou pas losbranden toen de industrieel J.E. Scholten zich op de zuivelbereiding wierp. Met de activiteiten van Scholten werden de regionale grenzen overschreden en de concurrentiestrijd speelde zich in het bijzonder af tussen de Friese coöperaties en na de tweede wereldoorlog tevens de Drentse en de Lijempf van Scholten.

1910-1940 ZUIVELCONCENTRATIES, COÖPERATIEVEN VERSUS SPEKULATIEVEN EN INGRIJPENDE OVERHEIDSBEMOEIENISSEN.

Concentraties en een Groningse concurrent in Friesland.

Alhoewel er voor 1910 reeds enkele concentraties hadden plaats gevonden ging het vooral om de ontwikkeling van twee speculatieve en enkele nieuwe initiatieven van coöperatieve zijde. De NV Hollandia en de NV Lijempf verwierven een steeds belangrijker positie in het Friese. De Hollandia had sinds de oprichting een sterke groei doormaakt met name in de condensbereiding maar later ook in de suikers.

In Friesland beschikte de onderneming over twee productiebedrijven: Bolsward en Scharsterbrug. Rond 1920 verwierf de onderneming aandelen van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken (K.N.M.). Deze onderneming was na aanvankelijk zeer succesvol te zijn geweest in de problemen terechtgekomen. In 1919 volgde een belangengemeenschap waardoor de Hollandia het beheer kreeg over zeven zuivelfabrieken in Friesland.ⁱ

In 1912 begaf de Groningse industrieel J.E. Scholten, de zoon van de industriële tycoon uit de 19de eeuw W.A. Scholten, zich op het terrein van de zuivelprodukten. Te samen met een particuliere fabrikant en een 'boeren NV' - een NV op coöperatieve basis- uit de provincie Groningen vormde hij een combinatie de NV Lijempf.

Scholten was zich, door ervaringen in de aardappelmeel- en kartonindustrie wijs geworden, bijzonder goed bewust van de sterkte en zwakte van coöperaties. De strekte lag in de min of meer gegarandeerde grondstofvoorziening en het defacto omvangrijke weerstandsvermogen van coöperaties.

Leveringsplicht- en rechtregelingen bewerkstelligden het eerste, de volledige financiële aansprakelijkheid van de boeren voor de schulden van de coöperatie het tweede. De zwakte lag in de relatief beperkte mogelijkheden die coöperaties open stonden om tot productie van hogere toegevoegde waarden te komen. Grondstoffenstructuur en kapitaalbindingen waren hiervoor in zekere zin een beletsel. Coöperaties konden minder gemakkelijk dan speculatieven diversificeren. In korte tijd kocht de Lijempf verschillende kleinere zuivelondernemingen op in Friesland en Groningen. In Leeuwarden werd een centrale gesticht. Hier werden de algemene taken verricht en research en technische diensten aan de productiebedrijven dienstbaar gemaakt. Bij de productie werd terstond een veelzijdig pakket nagestreefd.

Immers productie van produkten met een hoge toegevoegde waarde was alleen al noodzakelijk om boeren een hogere melkprijs te kunnen bieden dan de coöperaties deden om zo de grondstofvoorziening veilig te stellen. Naast de traditionele produkten als kaas en boter werden achtereenvolgens in 1913 gecondenseerde melk en in 1914 melkpoeder in het pakket opgenomen. Op het centrale bedrijf werden tevens koelhuizen en een ijsfabriek opgezet. In 1916 werd een melkinrichting in Leeuwarden overgenomen. In 1920 omvatte de onderneming reeds 10 zeer moderne productiebedrijven naast de centrale in Leeuwarden en een eigen verkoopkantoor te Londen.ⁱⁱ

ⁱ Anema 1944, Tjepkama 1963

ⁱⁱ Huttinga 1937

De Friese coöperaties gaan condenserem.

Zoals gezegd wist de Friese Bond het condenserem door Van de Bergh & Co. aan het begin van de eeuw nog in de kiem te smoren. Toch lag, gezien de ambivalentie, het niet voor de hand dat het pro-veefokkersstandpunt onomstreden kon blijven. Het was zelfs niet denkbeeldig dat coöperaties desnoods buiten de Bond om tot condensproductie over zouden gaan, zoals indertijd ook buiten de FMvL om tot de oprichting van coöperaties was besloten.

Toen de melkaanvoer van 1910 tot 1915 steeg van 380.000 ton per jaar naar 500.000 ton kon met recht geconcludeerd worden dat niet alleen de concurrentie noodzaakte om te gaan condenserem maar dat de tijd er ook rijp voor was. Zo kon in 1913 door 42 Friese en 1 Groninger coöperatie de CCF opgericht worden. In Friesland werd de zuivelindustrie nu feitelijk beheerst door vier ondernemingen. Aan speculatieve zijde de NV Hollandia en Lijempf en aan coöperatieve zijde Friese Coöperatieve Zuivelexportvereniging (later Frico) en Coöperatieve Vereniging tot Bereiding van Melkprodukten (CCF). De strijd om de melk en melkverwerking werd gestreden en zou al spoedig de vorm van een melkoorlog aannemen, maar daar ging een andere oorlog aan vooraf.

De Eerste Wereldoorlog; ingrepen van de overheid.

Door de schaarste aan zuivelprodukten genoodzaakt greep regering tijdens de Eerste Wereldoorlog in de zuivelbereiding in. Er werden rijksbureaus opgericht om allerlei maatregelen ten uitvoer te brengen. Deze werden in 1916 door zgn. productenverenigingen vervangen, die door de producenten gevormd werden en onder toezicht stonden van een van regeringswege ingestelde commissie van toezicht. Kortom de industrie wenste en kreeg bemoeienis met de crisismaatregelen.

De situatie was nogal gecompliceerd. De oorlogstoestand bracht met zich mee dat het buitenlands prijspeil aanmerkelijk steeg. Door het wegvallen van de import van veevoeder verminderde de melkaanvoer. Het logisch gevolg zou niet alleen zijn dat zonder overheidsmaatregelen de prijs aanzienlijk zou stijgen maar dat tevens een groot deel in het buitenland afgezet zou worden. Zelfs wanneer de overheid maximumprijzen zou verordineren was het gevaar niet denkbeeldig dat de producenten een uitweg in de export zouden zoeken. Deze situatie moest hoe dan ook voorkomen worden. Immers de stedelijke melkvoorziening dreigde dan lam te komen liggen. En voor zover melkprodukten aangevoerd zouden worden, leken ze voor de loontrekkers onbetaalbaar te worden. Sociale spanningen lagen daarmee in het verschiet. De regering zag een oplossing in enerzijds de introductie van maximumprijzen, anderzijds de gedwongen leverantie van zgn. regeringsmelk aan de Randstad. Deze politiek ie in feite in dat de regering de belangen afschermde van de industriële sector ten koste van de agrarischindustriële sector. ogenschijnlijk leek het echter te gaan om het voortrekken van de stad ten koste van het platteland. Veel boeren beoordeelden de landbouwpolitiek in die jaren in dergelijke termen. Ze vonden een voorman in J. Smid, die pleitte voor een economische gelijkstelling tussen stad en platteland.¹

Hoe het ook zij de zuivelfabrikanten waren evenmin te spreken over het landbouwbeleid. Hun verzet mocht echter niet baten. Toen de zuivelorganisaties in 1920 een prijs-

¹ Smid 1922

stijging niet tegenhielden, werd door de regering opnieuw, nadat deze net was vrijgegeven, weer een maximumprijs ingesteld.ⁱ

Pas in 1921 daalden de prijzen voor zuivelprodukten op de internationale markt. Denemarken en Australië exporteerden grote kwanta naar Nederland wat een sterke druk op de prijzen legde.ⁱⁱ In mei 1921 konden zo alle overheidsmaatregelen ingetrokken worden. Wat resteerde was de toezegging van de zuivelorganisaties om consumptiemelk te leveren daar waar tekorten dreigden te ontstaan.

Het resultaat van het overheidsbeleid was niet alleen dat de prijzen vrijwel voortdurend onder druk bleven staan, de ondernemingen werden ook welhaast noodzakelijkerwijs op het pad der mechanisatie gezet. Toen in de jaren twintig de vrachtwagen en motorboot bij het melktransport werden ingezet, was aan alle voorwaarden voldoen om een melkoorlog te doen uitbreken. Technische vooruitgang impliceerde immers dat de fabrieken niet alleen meer melk konden maar ook moesten verwerken wilden ze de investeringen rendabel maken. De melkhonger die dit met zich meebracht kon mede door de nieuwe transportmiddelen tot uitdrukking komen in het bij elkaar wegkapen van melkleveranciers.

De kracht der speculatieven

De Lijempf stond met haar veelvoud aan verwerkingsmogelijkheden sterk in de melkoorlog. Ze trok nieuwe leveranciers aan door hoge uitkeringsprijzen te betalen. De melkaanvoer steeg van 38 mln. kg. in 1920 naar 98 mln. kg. in 1930.ⁱⁱⁱ Er werden een drietal fabrieken opgekocht, één nieuwe te Dokkum gebouwd en drie werden gesloten. In 1930 beschikte de Lijempf over 12 fabrieken waarvan 7 in Friesland en 5 in Groningen.

Augustinusga Lijempf fabriek ca. 1940

ⁱ Geluk 1967

ⁱⁱ Huttinga 1937

ⁱⁱⁱ Huttinga 1937

In de condenstak hadden zich internationaal twee sterke, multinationals gevormd. Het Nestlé-concern was een fusie aangegaan met de Anglo-Swiss waaruit de Nestlé-Anglo-Swiss groep in 1905 was ontstaan. De tweede was het Amerikaanse concern Carnation. Beide ondernemingen hadden tezamen een welhaast onaantastbare positie in de tropen verworven.

Er kwam echter enige ruimte op deze markt toen de Australische condensindustrie in de problemen kwam en de Amerikaanse export terugliep.ⁱ

De Hollandia wist haar internationale afzet min of meer veilig te stellen toen zij in 1929 een contract met Nestlé, die trouwens al een pakket Hollandia aandelen in haar bezit had, afsloot. Nestlé nam daarbij de verkoop van het hoofdproduct, condens, uitgezonderd in Nederland en Engeland, op zich.ⁱⁱ

De zwakte van de coöperatieven.

De melkoorlog had tot gevolg dat vele coöperaties, die, zoals we eerder gezien hebben, een minder ver gaande diversificatie kenden dan de speculatieven, hun hogere uitkeringsprijzen uit de afschrijving en reserves gingen bekostigen. om deze' ontwikkeling te keren stelde de Friese Bond zich op het standpunt dat de organisaties gesloten diende te zijn.

Met andere woorden er was geen plaats voor losse leveranciers. De diversificatie, die bij de coöperaties had plaats gevonden, was in een specifieke vorm gegoten. Ze was gerealiseerd door middel van de creatie van een tweetal topcoöperaties, de latere Frico en de CCF. Deze structuur kwam nu onder spanning te staan. Vele leden coöperaties onttrokken zich eraan of neigden daartoe. Zo kende de FCZEV (Frico) in 1918 nog 47 leden in 1926 waren het er 38. Pas in 1948 zouden het weer 48 zijn.ⁱⁱⁱ Vooral na de deconfiture van de coöperatie 'Stad en Lande' in Groningen ging er een schok door de coöperatieve wereld. Vele ondernemingen probeerden hun weerstandsvermogen te vergroten door het invoeren van ledenschuldrekeningen, waarmee gepoogd werd de leveranciers geld aan de coöperaties te laten lenen.

Het hoeft nauwelijks betoog dat dergelijke interne conflicten tot wat genoemd werd coöperatieschuwheid aanleiding gaven.^{iv} Toch bleef de (top)coöperatieve structuur van de Friese zuivel wezenlijk onaantast. Dit ondanks de tamelijk beperkte leveringsplichtregeling van 10% die het uittreden niet onoverkomelijk maakte.

Dat de topcoöperatieve structuur overeind bleef moet, naar wij menen, vooral toegeschreven worden aan het gegeven dat de organisatiegraad reeds bijzonder hoog was en reeds spoedig een daling van het prijspeil optrad. De optredende prijsdaling ontnam de zuivelondernemingen welhaast de mogelijkheid om met de uitkeringsprijzen te manipuleren. Er trad een stabilisatie op.

ⁱ Het Nederlands Condensboek 1978

ⁱⁱ Hollandia 1932

ⁱⁱⁱ Wiersma 1959

^{iv} Van der Zee 1933

Tabel 2: Uitkeringsprijzen van de Friese Fabrieken

1924 - '25	12,08 ct/kg.
1928 - '29	10,06 „
1929 - '30	9,98 „
1931 - '32	6,21 „

Bron: Roosenschoon C.F., „Bakens in de tijdstroom. Leeuwarden 1972 p.38.

Groningen Stad en Lande ca. 1910

De Friese coöperatieve zuivelondernemingen hadden het zo in de jaren twintig zwaar te verduren. Tjepkema spreekt in dit verband over het rampjaar 1920 voor de CCF. In 1919 had de CCF haar merk Friesche Vlag op de engelse markt geïntroduceerd én het vond daar gretig aftrek. Toch waren er problemen. Het engelse Pond Sterling ging in koers naar beneden wat voor de CCF verliezen met zich meebracht. De kwaliteit van de condens bleek niet optimaal te zijn. De houdbaarheid was een probleem omdat men er niet in slaagde de busjes in vacuüm te krijgen. Ze zwollen op, vandaar dat deze zaak de 'bolle bussenaffaire' werd genoemd, en brachten verliezen.

Bovendien werd belasting op de oorlogswinsten geheven waardoor de reserves van de CCF min of meer uitgeput raakten.

Kortom de CCF was bijna weer terug op het beginpunt.ⁱ Het duurde tot 1924 voor een zeker herstel intrad. In dat jaar werd 90% van condens in Engeland afgezet. Met het toenemend brits protectionisme richtte de CCF zich echter meer en meer op nieuwe markten in het bijzonder Nederlands-Indië.ⁱⁱ

Ook bij de voorloper van de Frico kampte men aanvankelijk met aanzienlijke problemen. Pas in 1922/23 bereikte men weer het vooroorlogse productiepeil. Sinds 1916 was de kaasafzet die van boter voorbij gestreefd. De kaasomzet ging nu met sprongen

ⁱ Tjepkema 1963

ⁱⁱ Geluk 1967

omhoog tengevolge van 'zulk een groote vraag uit Duitschland'.ⁱ Toch was dit een onzekere markt met inflatieproblemen, betalingsmoeilijkheden etc.

De jaren dertig; crisis, zuivelkartel en landbouwcrisiswet.

In zijn algemeenheid kan men stellen dat de speculatieven er na de Eerste Wereldoorlog beter voorstonden dan de coöperatieven. Zij waren weer ter been toen de boter- en kaasprijzen als gevolg van de algemene economische crisis en de daaruit voortvloeiende handelsbelemmeringen tot een ongekend laag niveau zakten.ⁱⁱ Dit had desastreuze gevolgen voor de industrie en de boeren, die zeer lage melkprijzen ontvingen.

Aanvankelijk probeerde de industrie, zowel de coöperatieve FNZ alsmede de speculatieve evenknie de VVZM - de Vereniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne - en de Bond van Kaasproducenten tot een zekere regulatie te komen. Daartoe werd in 1930 het Crisis Zuivel Bureau opgericht.ⁱⁱⁱ Dit C.Z.B., in zekere zin een kartelorganisatie, verwierf van de regering de bevoegdheid om de contingenten, die de onderscheiden landen hadden geïntroduceerd, over de zuivelproducenten te verdelen.

Zo wisten FNZ en VVZM een vernietigende concurrentiestrijd te vermijden. De positie van de boeren werd er echter nauwelijks beter door. Toen de crisis in 1931 / '32 verder aanleiding gaf tot verdere prijsdaling (Zie tabel 2) moest de regering overgaan tot het treffen van steunmaatregelen. Maatregelen die zowel de zuivelondernemingen alsmede de boerenstand overeind moesten houden. In feite kwam het accent op de zuivelondernemingen te liggen en werd voor de boeren een soort vloerregeling getroffen. Zo werd door middel van de Crisis Zuivel Wet een steunfonds in het leven geroepen.

Voor het beheer van het fonds en voor de uitvoering van marktordende maatregelen werd de vereniging Crisis Zuivel Centrale (C.Z.C.) opgericht. Het steunfonds ontving zijn middelen uit een heffing op alle boter, margarine, eetbare vetten en oliën die in het land werden geconsumeerd. Hierdoor liep de binnenlandse afzet weliswaar terug, maar de prijzen van de zuivelprodukten lagen aanzienlijk boven het wereldmarktprijspeil. De middelen uit het steunfonds werden gebruikt om aan de fabrieken ingeval van export een restitutie te kunnen verstrekken zodat ze in staat waren om op de buitenlandse markt te concurreren. Daarnaast werd het fonds gebruikt om de opslag van boter en kaas in koelhuizen mogelijk te maken en om deze eventueel onder de kostprijs op de wereldmarkt aan de man te kunnen brengen.

Met andere woorden, het kwam er op neer dat een beleid ontwikkeld werd waarbij de consument i.p.v. een prijsverlaging tot op het niveau van de wereldmarkt min of meer de oude prijs bleef betalen. Daardoor kon aan de boer nog een zekere minimumprijs voor de melk betaald worden en werd de zuivelindustrie in zekere zin veilig gesteld.

We zien zo dat de regering steeds haar beleid lijkt af te stemmen op het wegnemen van de meest nijpende bron van onrust en spanning. In de jaren van de eerste wereldoorlog betekende dit het laag houden, onder de wereldmarktprijs, van de consumptiemelkprijs. Zo werd vermeden dat in de industriële sector een verhogende werking op de lonen zou ontstaan. In de jaren dertig kon de melkprijs boven de wereldmarktprijs liggen. De wer-

ⁱ Frico 1948

ⁱⁱ Wiersma 1959

ⁱⁱⁱ Produktschap voor de Zuivel 1974

keloosheid was hoog en daarmee zou het effect van een relatief hoge melkprijs op de loonvorming gering zijn. Bovendien viel aan te nemen dat prijsverhogingen eerder spanningen met zich mee brengen dan het achterwege blijven van prijsverlagingen. In de jaren dertig wordt zo de industriële sector afgeschermd, kregen de zuivelondernemingen meer lucht en betaalden loontrekkers en boeren het gelag. Het spreekt voor zich dat dit beleid niet onomstreden was.

De industriële sector had, ondanks haar afgeschermdde positie, belang bij een verlaging van de kosten van levensonderhoud. Schermerhorn zegt er het volgende over: *"In de industriële wereld, in welke men heeft te concurreren met buitenlandse producenten, zowel op de binnenlandse als op de buitenlandse markten, heeft men alles in het werk te stellen om de productiekosten te verlagen, teneinde aan deze concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Hieruit vloeit het streven voort naar aanpassing aan een lager levens- en loonpeil, nu men in ons land om allerlei redenen de inflatie niet als middel wil hanteren. Voor dit lagere loonpeil zijn lagere kosten der directe levensbehoeften, d.w.z. der landbouwproducten nuttig en daarom bestrijdt men bij voorkeur alles, wat deze prijzen boven het niveau brengt, waarop zij aan zichzelf overgelaten, zouden terechtkomen."*ⁱ

Niet alleen in de industrie maar ook onder boeren viel verzet tegen het landbouwbeleid te bespeuren. Daarbij is het trouwens opvallend dat de analyse zich, evenals in de jaren twintig het geval was, toespitste op de vermeende tegenstelling tussen Stad en Platte-land.ⁱⁱ Het voort duren van de crisis maakte een zekere coördinatie van de talloze steunmaatregelen noodzakelijk. Dit geschiedde in de 1933 uitgevaardigde Landbouwcrisiswet. Aanvankelijk hadden de organisaties van de zuivelindustrie nogal sterke bezwaren tegen de wet. Men was in feite bevreesd zijn invloed te verliezen en men was bang dat het steunfonds ook voor andere landbouwproducten gebruikt zou worden.

In het kader van de wet werd de Crisis Zuivel Centrale omgezet in de Nederlandse Zuivel Centrale, die aanmerkelijk uitgebreide bevoegdheden verkreeg. Ze kon productiebeperkingen opleggen en producenten en handelaren dienden, om hun bedrijf uit te kunnen blijven oefenen, zich aan te sluiten bij de NZC. Vanaf 1936 trad een verbetering in de economische situatie in. De Colijnse aanpassingspolitiek en de gouden standaard werden losgelaten. In de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven trad ten gevolge van de devaluatie van de gulden enige verbetering op.ⁱⁱⁱ

Het optredend herstel, en daarmee de aanwakkerende concurrentie, had tot gevolg dat de kartelorganisatie van de zuivelindustrie het Crisis Zuivel Bureau in 1936 opgeheven werd. De overheid bleef middels de NZC. zeer nauw betrokken bij de zuivelindustrie in het bijzonder de export. In 1939 werd de NZC. zelfs monopoliehoudster hetgeen inhield dat zij als enige bepaalde zuivelproducten mocht in- en uitvoeren. Formeel geschiedde dit door aan- en verkoop. In feite waren het echter heffingen dan wel subsidies bij in- en uitvoer, waardoor de zuivelindustrie een grotere mate van vrijheid behield dan bij aan- en verkoop het geval zou zijn.^{iv}

ⁱ Schermerhorn 1934 p.94

ⁱⁱ Prakke 1969, De Ru 1979

ⁱⁱⁱ Keesing 1978

^{iv} Produktschap voor de Zuivel 1974

De speculatieven in de crisisjaren.

De Lijempf wist zich in die jaren redelijk goed te handhaven. De onderneming trachtte o.a. haar positie op de grondstoffenmarkt te versterken. Daartoe werd in 1932 de NV Kaas- en Roomboterfabriek 'Sloten', in 1935 een zuivelfabriek te Kuinre (Ov) en in 1937 het Utah melkbedrijf te Groningen overgenomen. In 1938 verwierf ze de controle over de NV Kaas- en Roomboterfabriek te Workum en die te Steenwijkerwold (Ov). Voor de versterking van de binnenlandse afzet werd een onderneming in Amsterdam overgenomen en werd de 'Friesch-Amsterdamse Zuivelcentrale' opgericht. In 1937 richtte de onderneming tezamen met een Nederlandse, vermoedelijk de AKU, en een Italiaanse onderneming de NV Himca op. Dit bedrijf bereidde uit caseïne lanital (melkwol). De Lijempf kon hierdoor een groot deel van de magere melk tot caseïne verwerken.

De lage uitkeringsprijzen hadden tengevolge dat de boeren hun inkomenspositie in stand trachtten te houden door uitbreiding van de veestapel. Gedurende de jaren 1930 tot 1933 nam deze al met 20% toe. Langzamerhand vormde zich een ondermelkplas. Het was juist deze ondermelk die met het procédé van de Italiaan Ferreti verwerkt kon worden tot melkwol. De ontwikkeling van deze productietechnologie die trouwens niet beperkt bleef tot melk maar zich ook uitstreckte naar andere landbouwproducten, kwam voort uit de autarkiepolitiek die ten tijde van Mussolini in Italië werd beleden.ⁱ Al met al bleef de rentabiliteit gedurende die jaren niet veel onder het niveau van de jaren twintig. Lag het toen op 8% nu was het 6%.ⁱⁱ

De Hollandia verging het minder voorspoedig. De gecondenseerde melk kwam met name op de Engelse markt ten gevolge van allerlei restricties onder druk te staan. Vanaf 1928 tot 1935 zag de Hollandia zich genoodzaakt dividenduitkering te staken. In 1931 moest zelfs de fabriek in Scharsterbrug gesloten worden. Bovendien werd de voormalige KNM fabriek te Bovenknijpe in 1932 gesloten. In 1935 werd voor het eerst weer dividend uitgekeerd en in 1937 ging de fabriek in Scharsterbrug weer open. Ze was inmiddels geheel gemoderniseerd en ingericht voor de fabricage van gesuikerde melk ten behoeve van de export. De crisis was voor de Hollandia teneinde en vanaf 1937 werd jaarlijks een dividend van 10% uitgekeerd.ⁱⁱⁱ

De coöperatieven in de crisisjaren.

Bij de CCF daalde het Engelse exportaandeel enorm. In 1930 was het nog 75% van haar productie, in 1937 was het gedaald tot 35%.^{iv} Dit verlies werd slechts ten dele goed gemaakt door markuitbreidingen en de introductie van nieuwe produkten als melkwol. De uitbreiding van de markt werd vooral gezocht in Noord-Afrika en het Verre Oosten. In 1938 werd de Friesland Trading Company in Hong Kong opgericht. Toch ondervond de CCF een belangrijk nadeel bij haar internationalisatiepogingen. In tegenstelling tot de speculatieve ondernemingen was zij niet in staat om protectie en autarkietendenties te omzeilen. Zij kon zich niet voordoen als een onderneming die in derde landen de nationale veehouderij en zuivelindustrie zou verheffen. Ze was en bleef een Friese onderneming die de Friese zuivelbelangen behartigde. Wat haar resteerde was een produktver-

ⁱ Van der Werf 1979

ⁱⁱ Lijempf 1952

ⁱⁱⁱ Hollandia 1932

^{iv} Tjepkema 1963

breeding, die werd gezocht in de introductie van ongesuikerde melk (1932), farine lactée - baby voeding - (1934), ijsmix en chocolademelk voor de tropen (1935) en melkwol (1938).

De problemen bij de Frico blijken zich in die jaren vooral toe te spitsen op de prijsvorming. De verkoop verliep voorspoedig, maar de prijzen waren laag. De boterexport naar Engeland steeg in tegenstelling tot de condensexport voortdurend. In 1923 was het nog 2,1 mln. kg. Tien jaar later was het al 7,4 mln. kg. en in 1937 ging er 37,6 mln. kg. boter naar Engeland.ⁱⁱ

Hadden zich voor de Eerste Wereldoorlog in Friesland al de vier grote overheersende zuivelondernemingen gevormd, in Drenthe zou pas op het eind van het interbellum een onderneming van enige omvang ontstaan.

De Drentse handkrachtfabrieken verliezen het pleit.

We hebben gezien dat omstreeks de eeuwwisseling de handkrachtfabrieken terrein verloren. Toepassing van moderne technologieën kon alleen geschieden bij stoomaandrijving. Voor de Drentse Bond bracht dit met zich mee dat het aantal leden sterk daalde. In 1907 waren er nog 45 fabrieken lid, vier jaar later bleken er 16 over te zijn. Vooral de kleinere fabrieken verlieten de Bond. Daar waren ook stoomfabrieken bij die het niet eens waren met een statuutwijziging waarbij grotere ondernemingen meer zeggenschap hadden gekregen.

Donderen; personeel voor het handkrachtfabriekje ca. 1910 (1985 - 1914)

Om de coöperatieve organisatie te versterken werd in samenwerking met het FNZ en DLG getracht tot een betere organisatie van de boterkeuring te komen. Er werd toenadering tot de Groninger Bond gezocht om deze keuringen gezamenlijk op te zetten. Na 1912 begon het ledenbestand bij de Bond weer toe te nemen. Het groeide aan tot 26 ter-

ⁱⁱ Frico 1938

wijl er 40 fabrieken naast de Bond bleven. Concentratie, liquidatie van handkracht-fabrieken en verbeterde vervoersmogelijkheden zou het aantal fabrieken met 14 doen dalen. Met de handkrachtfabriekjes was het gedaan.

De Eerste Wereldoorlog; ondermelkproblemen.

Vanwege de schaarste aan krachtvoer werd de varkensstapel gedurende de jaren 1914 / '18 voortdurend ingekrompen. Hiermee viel een belangrijk deel van de afzetmarkt voor de Drentse zuivelondernemingen weg. Bovendien daalde, evenals elders het geval was de melkaanvoer. Daar stond echter tegenover dat de consumptiemelk in het kader van het regeringsbeleid in het Westen afgezet kon worden. In verband hiermee gingen fabrieken in Hoogeveen en Roden zich in 1915 toeleggen op de productie van melkpoeder en gecondenseerde melk.

Na de opheffing van de coöperatieve knederij, die buiten de Bond stond en in feite zijn basis vond in de handkrachtfabrieken, werd gedurende een aantal jaren geen poging ondernomen om tot een eigen georganiseerde verkoop van boter te komen. De oorlogssituatie het regeringsbeleid en de concurrentiepositie van o.a. de Friese Exportvereniging lieten dit niet toe. De ondernemingen verkochten het zelf of zonden het naar botermijn van het FNZ in Arnhem.

Toen de men geleidelijk overging in de afdeling Boterverkoop, later rechtstreekse verkoop, gingen de ondernemingen er toe over om via deze organisatie de verkoop te laten verzorgen. In 1917 werd de Rechtstreekse Verkoop opgeheven. In de plaats daarvan kwam de Nederlandse Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale. (NCZ)

De NCZ, die later omgedoopt zou worden tot Nationale Coöperatieve Zuivelcentrale, was de evenknie van de FCZEV (Frico) maar dan op nationaal nivo. De NCZ had evenals de FNZ een federatief karakter, alleen gewestelijke zuivelverkoopverenigingen werden lid. In Drenthe werd daartoe de Drentse Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale opgericht.ⁱ

Het ondermelkprobleem en een te voortvarende Bondssecretaris.

In 1924 kwam het vraagstuk van de ondermelkverwerking opnieuw aan de orde. De industriële verwerking van ondermelk leek betere resultaten op te leveren dan de aanwending voor de varkensmesterij en kalverenopfok. In Hoogeveen en Roden was men tot verwerking overgegaan. De Bond besloot een commissie in het leven te roepen. Ook al vormden de varkensfokkers niet die machtsfactor die het Friesche Rundvee Stamboek indertijd in Friesland innam, toch kon met niet gemakkelijk tot een besluit komen. Het bleek dat de relatief beperkte melkdichtheid en de specifieke industriële inrichting met vrijwel uitsluitend boterbereiding, de kostprijs sterk beïnvloedden. De prijs van de ondermelk zou zo laag komen te liggen dat de transportkosten nauwelijks opgebracht zouden worden.

De kwestie mondde in 1926 uit in een diepgaand conflict Werumeus Bunning, secretaris van de Bond, wilde de invloed van de Bond vergroten om zo de Drentse zuivelindustrie naar Friese leest te schoeien. Hij stelde o.a. een administratieve technische Bondscon-

ⁱ Geluk 1967

trole van de fabrieken voor i.p.v. de gebruikelijke accountantscontrole. De fabrieken verzetten zich en konden dat ook doen o.a. omdat er geen sprake was van een sterke concurrentie vanuit speculatieve hoek, zoals in Friesland het geval was. Van de inmiddels 47 leden traden 17 uit de Bond. Zij keerden zich tegen Bunning en een naar hun mening te grote bemoeienis van de Bond in de fabrieksorganisatie. Een complete scheuring ontstond toen zij overgingen tot de oprichting van de Drentse Boterkeuringsvereniging.

Later zouden de afgescheidenen weer in de Bond worden opgenomen, maar daartoe diende Weremeus Bunning eerst geslachtetofferd te worden, hetgeen geschiedde.

De Drenthse ondermelk organisatie.

Bunning kon zijn boeltje pakken maar de problemen waren, in tegenstelling tot wat gedacht werd, er niet mee uit de weg geruimd. De boterfabrieken hadden steeds meer moeite om de ondermelk af te zetten. Terwijl de varkensstapel daalde wies de ondermelkstream aan. De kwestie was zomers bijzonder urgent. s'Winters kon men de ondermelk wel kwijt aan melkpoederfabrieken, maar zomers hadden deze meestal genoeg aanvoer. Ook de transportkosten bleken steeds zwaar te wegen.

Alleen de condensfabriek te Roden was bereid ook in de zomer ondermelk af te nemen mits men ook in de winter leverde. Zo werd jaarlijks in de jaren dertig gemiddeld 170.000 ton ondermelk voortgebracht. Daarvan ging 105.000 ton terug naar de veehouders en de rest verdween goeddeels in de sloten en kanalen. Er vielen in toenemende mate stemmen te beluisteren, die opriepen zelf tot ondermelkverwerking te kanen. Opnieuw besloot de Bond een commissie in het leven te roepen. Deze commissie, waarin de fabrieken, de Bond en het FNZ vertegenwoordigd waren, concludeerde dat een coöperatieve vereniging zou moeten worden opgericht die de verkoop en het transport van de ondermelk zou moeten regelen. Oprichting van een centraal verwerkingsbedrijf achtte men onuitvoerbaar. Op 5 maart 1938 vond zo de oprichting van de Drenthse Ondermelk Organisatie plaats (D.O.M.O.)¹

Pas in 1948 zou deze verkooporganisatie een productiecoöperatie worden, maar dan zal de zuivelwereld ook van haar horen. De Drenten zagen zo de D.O.M.O. ontstaan, in Groningen werden andere paden betreden.

Achterblijvende veehouderij, zuivelindustrie en een zwakke Groningse Bond.

Dat de veehouderij in Groningen op een betrekkelijk laag niveau stond, blijkt uit tal van aanwijzingen. Zo kwam de stoot tot verheffing van de veehouderij veelal van de zijde van de akkerbouwers. Grasdrogerijen, melkcontroleverenigingen etc. werden doorgaans opgericht door akkerboeren en boeren met een gemengd bedrijf, terwijl later veehouders toetraden. De veehouderij met name rond de stad Groningen was gericht op de melkvoorziening van de stad. Die oriëntatie op de consumptiemelkerij heeft een bedrijfsstijl doen ontwikkelen die sterk afweek van de overige op fabrieksmatige verwerking georiënteerde veehouderij. De veehouders namen zelf het verkopen en slijten van de melk op zich.

¹ Boyenga 1962

Met name onder deze boeren leefde een sterke afkeer van de coöperatieve gedachte. Pas in 1940 verdween de rechtstreekse verkoop tengevolge van het melkstandaardisatiebesluit en werd men zo gedwongen aan de fabriek te leverenⁱ

In die ietwat primitieve melkveehouderij weerspiegelde zich de zwakte van de Groningse coöperatieve ondernemingen alsmede de Groningse Bond. De Bond ontwikkelde weliswaar talloze initiatieven om de zuivelcoöperaties te versterken, maar ze bleek toch steeds weer geconfronteerd te worden met enerzijds die typische structuur van de melkveehouderij rondom de stad Groningen en anderzijds de antagonistische verhouding tussen de twee grootmachten; te weten de Friesche Bond en zuivelcoöperaties aan de ene kant en de speculatieve Lijempf van Scholten aan de andere kant. Bij talloze aangelegenheden trad dit fenomeen op. We zullen hier volstaan met tbc- kwestie.

T.b.c.-bestrijding in Groningen.

Teneinde de tbc-bestrijding van de grond te krijgen zocht de Groninger Maatschappij van Landbouw contact met de Bond en de NV Lijempf. De intentie was om in Groningen tot één dienst te komen zoals de Friezen sinds 1919 kenden. De Lijempf wilde een dergelijk initiatief slechts steunen als haar Friese fabrieken zich bij de Friese Gezondheidsdienst mochten aansluiten. De Friese Bond had hier echter weinig trek in en wilde de bestrijding in coöperatieve handen houden. De Lijempf zag zich nu genoodzaakt een eigen dienst voor Groningen en Friesland in te stellen.

Nu de grootste Groningse zuivelonderneming zich had teruggetrokken was de GMvL van mening dat de hele affaire ook eigenlijk een zaak van de zuivelsector was en trok haar handen er van af. De Bond stond er nu alleen voor en omdat men het niet mogelijk achtte een dienst als de Friese te organiseren, ging men in onderhandeling met lokale veeartsen. In 1929 kon men zo een aanvang maken met de tbc-bestrijding. Begonnen werd met tien plaatselijke verenigingen die in het eerste jaar zelf voor de administratie zorgden.

In verband met de geheimhouding en om de kosten te bestrijden werd besloten dat de administratie gecentraliseerd diende te worden. Het bondskantoor werd hiervoor uitgekozen en zo werd de Bond het feitelijke middelpunt van de tbc-bestrijding. Voor het oplossen van het vraagstuk van de 'open-lijders' werd de hulp ingeroepen van het Provinciaal Bestuur en de onderlinge veefonds, die het wrakke vee van de leden overnamen.

Deze veefonds zijn in feite de steunpilaren van de tbc-bestrijding geweest. Ze waren vooral in de randgebieden van de provincie werkzaam. Deze gebieden werden dan ook al spoedig tbc-vrij.

In het veerijke midden van de provincie, het consumptiemelkgebied, wilde het echter niet vlotten. Een grote kern van veehouders liep niet warm voor de bestrijding en het gebied werd dan ook niet tbc-vrij.

De Friese coöperatieven versus de speculatief Scholten.

ⁱ . Bakker 1956

Zoals gezegd kwam de antagonistische verhouding tussen de coöperatieven, in het bijzonder de Friese, en de speculatieven, met name Scholten, in Groningen nadrukkelijk tot uiting. De Groninger grootindustriële, J.E. Scholten, zoon van de fameuze W.A. Scholten, had in 1912 de Lijempf opgericht met vestiging in Friesland en Groningen. J.E. was in meerdere sectoren actief en streed daar steeds zijn strijd met coöperatieven.

In de aardappelmeel, in de strokarton in de zuivel, in de suikerindustrie, het was een strijd op leven en dood. Toen J.E. in 1896 met medewerking van suikerfabrikanten uit Brabant, zijn grote suikerfabriek in het Groningse Viervelaten oprichtte, reageerden de Friese en Groningse coöperatieve beweging met de oprichting van de Friesch-Groningse Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek

Dat de strijd fel was moge blijken uit de woorden van Wiersma: *"Toen de Duitse troepen naar Parijs oprukten (1914) pleegden de Friese coöperatoren, in nauwe samenwerking met hun Groninger collega's, vestigingbouw op het erf van Scholten, dezelfde die reeds menige particuliere schans in het land der Friezen had opgeworpen!"*ⁱ

Binnen de Friese en Groningse Bond was men zeer beducht voor Lijempf, wat ondermeer tot uitdrukking kwam in de affaire rond de fabriek 'Stad en Lande' te Groningen. Door wanbeheer van bestuur en directie dreigde deze fabriek in 1921 te moeten sluiten. Een motie in een ledenvergadering steunde de directie met een kleine meerderheid waardoor de fabriek nog enkele jaren doorsukkelde. Een commissie bestaande uit de voorzitter van de Friese Bond, de secretaris van de Groninger Bond en Rijkszuivelconsulent oordeelde in haar in 1923 uitgebracht rapport vernietigend.

Er was een tekort van een half miljoen terwijl valse boekingen de schijn wekten dat er een batig saldo was. Omdat men bang was dat de Lijempf dit in principe florerende bedrijf voor een lage prijs zou overnemen, trachtte de commissie een faillissement te voorkomen.

De leden eisten echter bloed en wilden directie en bestuur achter slot en grendel zien. Tjepkema schrijft hierover: *"Hierbij dient bedacht, dat een groot deel der leden bestond uit weinig ontwikkelde koemelkers, die niet in staat waren de zaak te begrijpen, die absoluut niet in een coöperatie thuis hoorden en zeker nooit lid zouden zijn geworden, als in de crisistijd het lidmaatschap voor hen niet abnormaal voordelig was geworden."*ⁱⁱ

Inderdaad de boeren vermochten niet begrijpen en billijken dat de spelregels van de 'hogere' concurrentiestrijd voorschreven dat de hand boven het hoofd van frauduleuze lieden gehouden diende te worden. Toch geschiedde dit. Met de hulp van de Friese Bond werd in 1924 een coöperatieve vereniging opgericht, die de exploitatie van de fabrieken tevoren tot 'Stad en Lande' behorende, kon voortzetten. Dit werd de coöperatieve fabriek van melkprodukten 'De Ommelanden'.ⁱⁱⁱ

Een vergelijkbare situatie deed zich voor bij de zuivelfabriek Marum. In 1918 waren een aantal boterfabrieken in de omgeving van Marum opgegaan in een nieuwe coöperatieve onderneming. Moderne installaties werden aangeschaft en men ging onder andere over tot de fabricage van melkpoeder. De afzet liep echter zeer stroef zodat men in 1921 de poederfabricage zelfs geheel moest staken. De coöperatie verkeerde in een crisis.

ⁱ Wiersma 1959 p.198

ⁱⁱ Tjepkema 1963 p.97]

ⁱⁱⁱ Geluk 1967

Vele leden, in totaal 44 traden uit en het zag er naar uit dat een tweede affaire 'Stad en Lande' zich zou voltrekken.

De coöperatie trachtte zich uit de problemen te manoeuvreren door over te gaan op de productie van kaas. De gewijzigde prijsverhoudingen voor ondermelk zou dit in principe mogelijk moeten maken. Opnieuw moest de Friese Bond bijspringen. De kaasproductie vroeg omvangrijke investeringen die het bedrijf niet meer kon opbrengen. Met de Lijempf om de hoek liggend, laat het zich indenken dat de Friese Bond weinig keus had.

1940-1980 ZUIVELBELEID, SUPRA-NATIONALE ORGANEN, CONCENTRATIES EN HET EINDE VAN SCHOLTENS ZUIVELIMPERIUM, VERVLECHTING CCF-DOMO-FRICO.

Oorlog en wederopbouw.

Na de Duitse inval in Polen van september 1939, werd in Nederland de mobilisatie afgekondigd. De regering trof terstond tal van maatregelen om de voedselvoorziening zoveel mogelijk veilig te stellen. Men legde daartoe de export van o.a. zuivelprodukten aan banden. Acht maanden na de inbraak in Polen werd Nederland door de Duitse Wehrmacht onder de voet gelopen. Rotterdam was gebombardeerd, Wilhelmina had de wijk naar Engeland genomen en de bevolking, de economie en menig politieke partij en maatschappelijke organisatie verkeerde in een staat van ontredde. De bezetter kon zo op betrekkelijk eenvoudige wijze een reorganisatie van het bedrijfsleven op nationaal-socialistische leest doorvoeren.

In 1940 werd een verplichte melkstandaardisatie doorgevoerd en daarnaast een verplichting tot levering van de melk aan fabrieken. Met het verloop van de oorlog ontstonden tal van problemen. De brandstof- en grondstofvoorziening, het transport etc, het liep allemaal bijzonder moeizaam. De melk-aanvoer was sterk verminderd, machines en gemotoriseerde vervoersmiddelen werden gevorderd en fabrieken moesten gesloten worden.ⁱ

Na de oorlog bleef het door de bezetter ingestelde Bedrijfschap voor de Zuivel (BZ) een belangrijke rol toebedacht in het zuivelbeleid. De bestuursleden werden, na goedkeuring van de minister, aangewezen door de in aanmerking komende organisaties van ondernemingen in de zuivelindustrie. Een van de tien bestuursleden werd door de Stichting van de Arbeid voorgedragen. Voorzitter eh vice-voorzitter werden Kroonbenoelingen. Kenmerkend voor de periode 1945-'49 was het voor de melk gevoerde garantiebeleid.

Alle melk, ongeacht de bestemming, moest dezelfde opbrengst ontvanger. Het systeem van heffingen en toeslagen, dat door de bezetter was ingevoerd, bleef daartoe onverkort gehandhaafd. De boeren ontvingen feitelijk een prijs die ver beneden de wereldmarktprijs lag, die maar schraal de directe productiekosten dekte. Het laat zich indenken dat over deze prijsbeleid onder boeren grote onvrede bestond. Van politiek verzet is echter nauwelijks sprake. Het bleef bij gemor van individuele boeren. Vermoedelijk speelden hierbij opvattingen over de al of niet vermeende winstmakerij van boeren tijdens de oorlogsjaren een rol. Zij hebben geen hongervinter gekend en zijn er zonder al te veel kleerscheuren vanaf gekomen, zo zullen velen gedacht hebben. Hoe het ook zij onvrede over deze prijsvorming kon politiek niet gekanaliseerd worden in een voor boeren gunstige richting.

Eind 1945 werden de maatregelen ter stillegging van fabrieken gedeeltelijk opgeheven. De productie van gecondenseerde melk, melkpoeder en caseïne was echter niet toegestaan. De gehele productie bleef voor de binnenlandse markt bestemd. In de tweede helft van 1946 werd het, onder het toezicht van BZ, op bescheiden schaal weer mogelijk zuivel en melkprodukten te exporteren. Twee jaar later werden exportmogelijkheden verder verruimd. Dit echter onder de restrictie dat er heffingen werden opgelegd die in het Landbouwegalisatiefonds vloeiden. Dit fonds werd o.a. benut om toeslagen op de

ⁱ Lijmpf jaarverslagen 1945-1950, Roosenschoon 1975, Produktschap Zuivel 1974

melk te betalen om zo de kosten van levensonderhoud te beheersen en daarmee de loonpolitiek een materiële basis te verschaffen.ⁱ

In 1949 werd de periode van economisch herstel, en daarmee het overheidsbeleid gericht op economisch herstel, afgerond.ⁱⁱ

De melkproductie was inmiddels zodanig gestegen dat de binnenlandse behoefte ruimschoots werd overschreden. Dit leidde ertoe dat rechtstreekse ingrepen in de bestemming en prijsvorming in belangrijke mate beperkt konden worden. De minister stelde zich een garantieprijs voor, een gemiddeld te bereiken prijs, die d.m.v. een inleveringssysteem zou moeten bewerkstelligen dat de minimumprijs gehandhaafd zou kunnen worden op een niveau vlak onder de garantieprijs. Door middel van exportheffingen zou daarnaast voorkomen moeten worden dat de melkprijs teveel boven de garantieprijs zou uitstijgen. Op deze wijze zou tevens de consumptiemelkvoorziening tegen relatief stabiele prijzen worden gewaarborgd.

De Stichting van de Landbouw, de voorloper van het Landbouwschap, wilde garantieprijs zien als een gegarandeerde minimumprijs en de industrie wilde het liefst de prijsvorming vrij laten. Uiteindelijk zou het beleid afgestemd worden op de bij het BZ levende opvattingen. Het BZ wilde een door de zuivelbedrijfstak gefinancierd fonds. Hieruit zouden enerzijds de eventuele verliezen op ingeleverde produkten en uitgaven ter bevordering van de export worden betaald. Anderzijds zou met m.b.v. dit fonds de uitbetalingscapaciteit van de consumptiemelkbedrijven gelijk kunnen worden gemaakt aan die van de industriemelkfabrieken. De regeling en het daarbij behorende Zuivelfonds werden in 1950 van kracht.ⁱⁱⁱ

Men had zo een zekere liberalisatie in het beleid doorgevoerd, waarbij de ondernemingen meer de vrije hand kregen, de export gestimuleerd werd, de binnenlandse kosten van levensonderhoud nauwelijks onder druk zouden komen te staan en de regulatie door de agrarische sector in belangrijke mate zelf gefinancierd zou worden.

De Lijempf; oorlogsschade en uitbreiding.

Ondanks de geringe aanvoer van melk, de gedwongen stillegging van enkele fabrieken, de levering van melk aan het Westen van het land en de lage rendementen wist de Lijempf haar basis tijdens de oorlogsjaren nog te verbreden. In 1941 richtte men tezamen met de Milei G.m.b.H. te Stuttgart de NV Milijempf op. Een curieuze omstandigheid daarbij is dat de Lijempf toon nog onder joodse leiding stond.

In datzelfde jaar werd de melkinrichting te Kolham en de coöperatieve zuivelfabriek te St. Jansklooster (Ov) verworven. Bovendien ging ze een belangengemeenschap aan met de NV Hollandse Zuivelindustrie 'Crema' te Haringhuizen (NH). Begin 1942 gebeurde hetzelfde met de NV Van Heel Holding Company te Amsterdam, die over een productiebedrijf te Kampen beschikte. In 1943 werd nog een nieuwe melkinrichting te Sappemeer gebouwd. De laatste jaren van de oorlog vinden dergelijke initiatieven niet meer plaats.

ⁱ Produktschap voor de Zuivel 1974, Lijempf jaarverslagen 1945-'50, Roosenschoon 1975, Fennema en Van der Werf 1981

ⁱⁱ Fortuyn 1981

ⁱⁱⁱ Produktschap voor de Zuivel 1974

Na de oorlog ondervindt de Lijempf veel moeilijkheden met het op gang brengen van de productie van condens, traditioneel het zwaartepunt van de onderneming. Niet alleen wordt men geconfronteerd met het overheidsbeleid in deze, maar men kan ook nauwelijks aan allerlei materialen komen. In 1946 worden wel de coöperatieve Alkmaarse melkinrichting en de melk van de zuivelfabriek te Friesche Palen verworven. De melkinrichting 'De Nijverheid' te Groningen volgt in 1950.¹ We zien zo dat de Lijempf, eerst door het gevoerde zuivelbeleid ten tijde van de bezetter en vervolgens ten tijde van de herstelperiode, min of meer gedwongen is om een consumptiemelkpoot te ontwikkelen.

De CCF en Frico; internationale lijnen verbroken en weer hersteld.

Een ingrijpend probleem waar de zuivelindustrie in de eerste jaren van de oorlog mee geconfronteerd was, was het gedeeltelijk wegvallen van de export. Internationaal georiënteerde ondernemingen als de CCF en Frico leden hier bijzonder onder. De CCF was kontakten met haar mensen in Hong Kong, Sjanghai etc. kwijt geraakt. De binnenlandse markt werd noodgedwongen weer interessant.

Evenals bij de Lijempf het geval was verloor de condensproductie haar overheersend aandeel in de totale produkten. Van het vooroorlogse aandeel van 45% werd het nu 25% van de totale productie bij de CCF. Om een zekere afzet te realiseren en mensen en machines in de onderneming te houden moest men zo wel noodgedwongen tot een productdifferentiatie overgaan. Pastonella -gecondenseerde ondermelk en suiker-, pastavita -geconcentreerde chocomelk met vitamine A.D.-, kunsthoning, puddingpoeder, weipasta, weikaas etc. verschenen in het assortiment. De CCF moest na de oorlog aanvankelijk werkeloos toezien hoe buitenlandse ondernemingen haar vooroorlogse internationale markten veroverden.

Om niet alle kontakten te verspelen werd een handelsvereniging in de Verenigde Staten opgezet, die de export onder CCF-merken zou hervatten; The Friesland Trading Company NV. Zo konden verbindingen met Hong Kong, de Philippijnen, Rangoon, Singapore en Nederlands Indië weer worden hersteld via de VS en Australië.

Evenals de CCF kampte de Frico met het probleem van het wegvallen van de export. Nu was zij minder internationaal gericht in tweeërlei opzicht. Haar nationale afzet was van oudsher al omvangrijk en als verkooporganisatie had ze geen buitenlandse dochters. Voor haar waren het internationale handelscontacten en die lieten zich gemakkelijker weer opbouwen dan bij internationale productlijnen het geval was. Nadat de export van boter en kaas weer was vrijgegeven, werden spoedig weer buitenlandse afzetgebieden bestreken.

In 1950 bouwde de Frico in Wolvega een nieuwe bedrijfsafdeling op waar 3 à 4 mln. kg. produkten opgeslagen konden worden en in Leeuwarden werd een opslag voor kaas opgebouwd. Het waren de eerste tekenen voor een proces van schaalvergroting binnen de Frico-organisatie.

Zowel binnen de Bond alsmede bij de Frico en CCF groeide de overtuiging dat Frico en CCF tot een integratie dienden over te gaan, wilden zij hun internationale positie versterken.

De gecompliceerde coöperatieve en bedrijfseconomische structuur maar vooral het probleem van de 'vrije' coöperaties verhinderde echter een snelle integratie. Deze vrije coö-

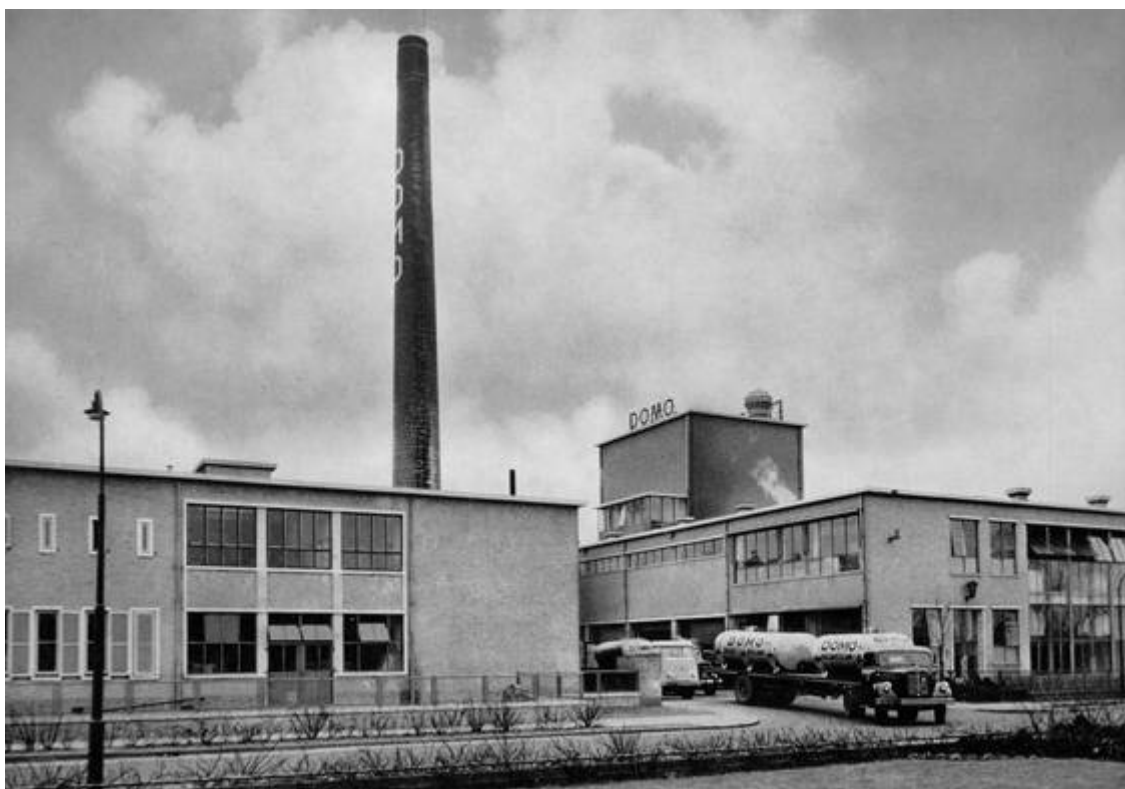
¹ Lijempf 1940-1950 jaarverslagen.

peraties waren lid van de CCF maar niet van de Frico. Afhankelijk van de prijsverhoudingen lieten ze hun melk bij de CCF condenseren of produceerden zelf kaas. De leveringsplicht- en rechtregeling legde immers slechts een vloer in de gedwongen leverantie aan de CCF van 15%. Over de rest kon men in principe zelf beschikken. Bij gunstige prijzen voor kaas, gingen deze vrije coöperaties hun kaasproductie opvoeren en beconcurrerden de Frico op de internationale markten.

Het laat zich zo indenken dat een integratie van CCF en Frico niet licht te realiseren viel. Toch waren de economische verbindingen tussen de beide ondernemingen talrijk en konden de CCF en Frico in 1951 overgaan tot de benoeming van een gezamenlijke directie.ⁱ

Van D.O.M.O. naar DOMO G.A.

Gedurende de oorlog had de bezetter verscheidene taken aan de D.O.M.O. toebedacht. Zo werd ze verantwoordelijk voor de verwerking van alle ondermelk in Drenthe. Vervoer, productieregeling en afrekening werden door haar geregeld. De ondermelk werd geleverd aan coöperaties in Groningen, Friesland en Drenthe. Bovendien werd aan de Lijempf een deel afgezet. Ook ondermelk uit omliggende provincie in het bijzonder Overijssel werd zo verhandeld. Vanaf eind 1944 werd ze door het Rijksbureau, voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd eveneens belast met de, distributie en afrekening van de geproduceerde melk en melkproducten.

Beilen Domo productiebedrijf na verbouwing in 1951

Reeds in het laatste oorlogsjaar boog men zich in kringen van de Drentse Bond over de vraag of de verwerking van ondermelk na de oorlog niet in eigen handen diende te ge-

ⁱ Wiersma 1959

schieden.

Na de oorlog viel het besluit om een bestaande fabriek te kopen en deze geleidelijk voor de verwerking van ondermelk op te tuigen. Van de verwerking van volle melk tot andere melkproducten werd afgezien. Aldus werd in 1948 de coöperatieve zuivelfabriek te Beilen overgenomen. De D.O.M.O. werd opgeheven en het (top)coöperatieve bedrijf Domo G.A. gesticht. De aangesloten fabrieken wilden niet dat de Domo en de Bond zich met de exploitatie van de lokale ondernemingen gingen bemoeien. Daarom werd een leveringsplicht van slecht 10% en een recht van 100% ingesteld. Dit instrument bedoelt om de Domo in toom te houden, zou uiteindelijk in zijn tegendeel verkeren. De problematiek van de aanwassende melkstroom zou in de jaren zestig erin resulteren dat de fabrieken hun capaciteits- en daarmee investeringsproblemen doorschoven naar de Domo, die hen zo zou overvleugelen.¹

Te kleine en onsamenhangende zuivelindustrie in Groningen.

Ook in Groningen werden in de oorlogsjaren fabrieken stilgelegd en de boeren werden verenigd in de overblijvende of ondergebracht in nieuwe ondernemingen zoals de coöperatie 'Duurswold'. Na de oorlog werd van Bondswege een melkmachine commissie in het leven geroepen, die later landelijke navolging zou krijgen. Het gebruik van melkmachines opende voor de akkerbouwers en het gemengde bedrijf de mogelijkheid vee te houden dan wel uit te breiden. In 1950 bleek dat in Groningen al op meer dan 400 bedrijven machinaal gemolken werd.

Tolbert Lijempf zuivelfabriek eind jaren 50

De boeren liepen hierin weliswaar voorop maar toch konden Bond en industrie niet op een sterke basis bogen. In 1950 was het aantal coöperaties teruggelopen tot 12 en daarvan waren slechts 4 lid van de Bond. Daarnaast bestonden nog 6 fabrieken van de Lijempf, 1 fabriek van de NV Verenigde Zuivelfabrieken, 3 kleine melkinrichtingen in

¹ Boyenga 1962

de stad Groningen en 2 ontvangstations behorende tot Drentse ondernemingen.ⁱ De coöperaties waren relatief klein en kenden geen topcoöperatieve ondernemingen als de CCF, Frico en Domo. De speculatieve ondernemingen waren in handen van de Lijmpf waarvan het centrum in Friesland lag.

Prijsstop en verdere liberalisatie.

Tussen 1949 en 1953 bestond er nauwelijks verschil tussen de prijzen op de binnenlandse en de internationale markt voor zuivelprodukten. De netto-opbrengst van de melk lag aanzienlijk boven de door de overheid gegarandeerde prijzen. Deze garantieprijs werd in grote lijnen gebaseerd op de door het Landbouw Economisch Instituut (LEI) berekende kostprijs. De uitbetaling prijzen konden van fabriek tot fabriek verschillen al naargelang de opbrengst bij de verschillende bestemmingen.

Tussen de consumptie- en industriemelk werd iedere vier weken het verschil vastgesteld om dat vanuit het Zuivelfonds bij te passen, zodat de uitbetalingcapaciteit van beide bestemmingen gelijk bleef. Op deze wijze kon men het gevaar van het 'droogleggen' van de consumptiemelkvoorziening mijden.

Parallel aan deze garantieregeling bestond de voornoemde inleveringregeling, bedoeld om de industrie niet het slachtoffer van de garantieregeling te laten worden. Deze inleveringregeling vormde in feite de bodem in de markt. De inleveringprijzen werden aanvankelijk afgeleid van een melkprijs- de basisprijs-, die slechts een fractie lager lag dan de garantieprijs. Het was een bijzonder gevoelige regeling, die echter het nadeel in zich droeg dat ze bij overschotsituaties vrijwel onbetaalbaar zou worden. Zolang er geen -overschot is, is ze echter te vergelijken met een soort kwasi-garantie.

Hoe het ook zij in het melkjaar 1951-'52 werd het inleveringsniveau losgekoppeld van de garantieprijs. Bij de vaststelling van het inleveringsprijsniveau werd nu uitsluitend gelet op wat commercieel haalbaar was. Immers de ingeleverde zuivel moest t.z.t. toch afgezet worden.

In 1953 werd een verandering doorgevoerd ten aanzien van het derde element van het prijsbeleid namelijk de prijsvorming voor de binnenlandse markt. Er kwam een einde aan het systeem dat het BZ in overleg met de minister van Landbouw de prijzen voor consumptiemelk en consumptiemelkproducten vaststelde. Daarvoor in de plaats kwam een systeem van prijsbewaking door het BZ.

De minister van Economische Zaken bleef zich wel met de prijsvorming bemoeien maar dan in het kader van het algemene loon- en prijsbeleid. Deze wijzigingen hielden een zekere liberalisatie in maar ze hadden tevens tot gevolg dat de ondernemingen verder gestimuleerd werden tot grootschalige ontwikkeling, concentratie, diversificatie en internationalisering. Immers het gevaar van een steeds groter *wordende* kloof tussen garantieprijs en inleveringsprijs was niet denkbeeldig.

De afzet van gecondenseerde melk en melkpoeder leverde ondanks of misschien wel dankzij de Korea-oorlog steeds grotere problemen op. Prijzen stegen en afzetmogelijkheden namen toe maar het protectionisme eveneens. Zo viel de Belgische markt, waar in 1952 nog 28% van de totale export van geëvaporeerde melk naar toe ging, in 1953 vrijwel geheel weg. Dergelijke ontwikkelingen voltrokken zich op de meeste deelmarkten,

ⁱ Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen 1950

een kettingreactie voltrok zich omdat producenten betrekkelijk eenvoudig produkten kunnen substitueren. Onder invloed van de toename aan ingeleverde produkten ging het BZ er toe over export subsidies te verstrekken om inlevering te vermijden. Aan de andere kant werd de regeling van de exporttoeslagen op produkten die geen inleveringregeling kenden, uitgebreid tot meerdere produkten en landen.

Ondermelkvervoer naar DOMO verwerkingsfabriek te Beilen

Daar kwam nog bij dat in het kader van de bestedingsbeperking van 1956 een prijsstop werd afgekondigd en de overheid de greep op de consumptiemelkprijs versterkte. Het nes sneed aan alle kanten en de zuivelindustrie verkeerde in benauwde omstandigheden.

De financiële consequenties van de inleveringregeling en de filosofie die aan het industrialisatiebeleid in Nederland ten grondslag lag, bracht de regering tot een verdergaande liberalisatie van de marktordening. Aan de ene kant werden landbouwindustrie en landbouwers gewezen op hun eigen verantwoordelijkheid, onder het motto 'zorg zelf voor evenwicht en marktordening', terwijl men aan de andere kant tamelijk strikte randvoorwaarden stelde.

In oktober 1956 werden de werkzaamheden van het Bedrijfschap voor de Zuivel beëindigd. Een nieuw orgaan, het Productschap voor Zuivel (PZ) nam in het kader van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganen de taak van het BZ over.

De stijgende melkproductie in Nederland, maar meer nog in het buitenland, verminderde de exportmogelijkheden naar een aantal traditionele afzetgebieden. Dit terwijl in die jaren, in 1958, de inleveringsprijzen drastisch werden gekort.

Eerder in maart 1957 waren te Rome door een zestal landen, te weten België, Italië, Frankrijk, Luxemburg, West-Duitsland en Nederland, twee verdragen afgesloten. Hierbij werden twee gemeenschappen opgericht: die voor atoomenergie en de Europese Economische Gemeenschap. Het zou echter nog tot 1964 duren voordat dit verdrag enig effect op het terrein van de zuivel met zich mee bracht.

Vanaf 1957 tot 1963 werd de garantieregeling gerelateerd aan een bepaalde productie-omvang namelijk 5,1 miljard kg. Deze beperking werd primair om budgettaire redenen doorgevoerd en resulteerde in de eerder vermelde drastische kortingen op de inleveringsprijzen. Niet alleen de zuivelindustrie werd zo geconfronteerd met een steeds wijder wordende kloof tussen garantieprijs en inleveringsprijs, maar de boeren merkten ook dat de garantieprijs langzamerhand onder de door het LEI berekende kostprijs kwam te liggen. Al met al nam de instabiliteit in de zuivelsector geweldig toe en daarmee ontstonden speculatieve bewegingen.

De hete zomer van 1959 schiep bv. de verwachting dat in de herfst en winter een geringe melkaanvoer zou volgen. Op de termijnmarkten stegen de prijzen bijzonder sterk. In de laatste maanden van '59 handhaafde de melkproductie zich echter. De markt stortte ineen.ⁱ

Vanaf 1960 bracht de minister van Landbouw een scheiding aan tussen de binnen- en buitenlandse markt in die zin dat de binnenlandse gebruiker een hogere prijs moest betalen voor de tot industrieproduct verwerkte melk. Deze wijziging correspondeerde met de algemene heroriëntatie in het loon en prijsbeleid en ze weerspiegelde in feite de voorlopige afronding van het industrialisatiebeleid. In de macro-economische politiek nam de bereidheid toe economische groei langs het pad der inflatie te realiseren.

De Lijempf op de rand van de afgrond.

Om haar grondstofvoorziening veilig te stellen en daarmee haar productiecapaciteit zo goed mogelijk te benutten, was de Lijempf gedwongen dezelfde netto melkprijs uit te betalen als de omliggende fabrieken. En juist van deze coöperaties nam de uitbetaling-capaciteit regelmatig toe omdat via de CCF meer en meer melk tot condens verwerkt werd.

De nieuwe beleidslijnen van het BZ van 1952 en een verslechtering in de betalingsvoorwaarden resulteerden erin dat de Lijempf acute liquiditeitsproblemen kreeg en de rentelasten fors toenamen. Uitbreiding van het aandelenkapitaal met 1,5 mln. (1951) en de uitgifte van een 4,5% obligatielening van 1,75 mln. mochten niet baten. De afzet stagneerde om tal van redenen.

Er was een toenemende concurrentie tussen Nederlandse ondernemingen op de internationale markt. De tijdelijke samenwerking tussen een aantal condensondernemingen, op instigatie van de Lijempf tot stand gekomen, leverde geen blijvende resultaten op omdat een aantal coöperaties niet mee deden. De Lijempf had bovendien een investeringsachterstand in de boter- en kaasfabrieken en consumptiemelkinrichtingen.

De belangrijkste reden was wel dat de grondstoffenbasis te klein was om het overhead-apparaat te dragen en schokken te kunnen opvangen. De coöperatieve concurrenten waren hier in het voordeel omdat achter de Bond, de CCF en de Frico welhaast de hele coöperatieve basis in Friesland en de randgebieden stond.

Hoe het ook zij in 1954 leed de onderneming een fors verlies en er moest een herstructurering doorgevoerd worden. De Lijempf moest versmallen, in het bijzonder een oplos-

ⁱ Roosenschoon 1975, Tjepkema 1963

sing voor de overhead zien te vinden, en terrein prijs geven aan de coöperatieven. Men zocht de oplossing in een dubbele manoeuvre. Aan de ene kant bedrijven afstoten, aan de andere kant samenwerkingsverbanden aangaan en nieuwe ondernemingen acquireren. De melkinrichtingen in Groningen (4x) werden verkocht aan de Domo. Aan de CCF werden zeven bedrijven verkocht en in Noord-Holland werden twee melkinrichtingen verkocht aan de coöperatieve Melkinrichting Melco.

In totaal werden 12 van de 21 fabrieken afgestoten. Het verkoopkantoor in Amsterdam werd opgeheven. Eerder was de NV Milijempf al opgeheven (1952).

Domo Sappemeer voormalige Lijempf zuivelfabriek ca. 1960

In 1957 werd tezamen met de Coöperatieve Centrale Melkproduktenfabriek St. Bernardus te Bergeijk en de Fabriek voor Melkprodukten der Verenigde Zuivelbereiders te Rotterdam de NV Hollandse Blikmelk opgericht. De door de afzonderlijke ondernemingen geproduceerde gesuikerde en ongesuikerde gecondenseerde melk werd uitsluitend gezamenlijk en voor gezamenlijke rekening verkocht. In Amsterdam werd daartoe een verkoopkantoor ingericht na overname van de NV J.v Dorp. Met Thomassen en Drijver te Deventer werd in hetzelfde jaar een contract afgesloten m.b.t. de leverantie van condensbussen. Hierdoor kon de bussenfabricage in eigen bedrijf opgeheven worden. In de periode 1959-1964 werd bij de Lijempf een ingrijpend investeringsprogramma doorgevoerd. De productie werd geconcentreerd in een beperkt aantal fabrieken, terwijl de rest werd omgezet tot melkontvangststations.ⁱ

CCF en Frico; uitbreiden, stroomlijnen en nieuwe activiteiten.

De coöperatieve zuivel in Friesland leek in die jaren toe te groeien naar een volledige integratie van de Bond, CCF en Frico. Zoals gezegd stonden de CCF en Frico vanaf 1951 onder gemeenschappelijke leiding. In 1962 publiceerde de Bond een studie waarin ingegaan werd op het verband tussen de bedrijfsgrootte en kostprijsontwikkeling.ⁱⁱ Na het verschijnen in 1965 van het FNZ rapport 'Concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie', waarin aanbevolen werd tot verdergaande concentratie over te gaan, besloten

ⁱ Lijempf jaarverslagen 1950-1965

ⁱⁱ Roosenschoon 1975

Frico, CCF en Bond tot het instellen van een commissie. In het rapport dat deze commissie, in 1968 publiceerde, werd opnieuw een lans gebroken voor een vervlechting van de drie organisaties.

Het vraagstuk van de 'vrije' coöperaties bleek echter nog steeds een onoverkomelijk obstakel. Vooralsnog zouden Frigo en CCF afzonderlijk de voordelen van schaalvergroting dienen te realiseren. Concurrentie met buitenlandse condensondernemingen noodzaakte de CCF tot een zo groot mogelijke spreiding van afzetgebieden. Het aandeel van de CCF op de binnenlandse condensmarkt nam eveneens aanzienlijk toe. Dit vooral door de stijgende vraag naar koffiemelk.

De koffiemelk kwam vooral in de belangstelling toen de CCF ten tijde van de Korea-oorlog, door de schaarste aan blik, gedwongen was naar een ander verpakkingsmiddel om te zien. De flessenverpakking bleek bijzonder goed aan te slaan en verdrong de blikverpakking op de binnenlandse markt. Ook ontwikkelde men nieuwe produkten zoals babyvoeding en melkpoeder in kleinverpakking.

Tezamen met de Domo werd in 1958 de Coöperatieve Veevoederfabriek Sloten opgericht. Samenwerking met het Zwitserse concern Rothist Rivella International, leidde tot de productie van deze nieuwe frisdrank, die raakvlakken had met de melkverwerking. In Wolvega werd daartoe de overgenomen fabriek van de Lijempf ingericht. Toenemende afzetmogelijkheden voor ijsmixpoeder resulteerde in een samenwerking met de Amerikaanse onderneming Sweden Freezer Manufacturing Company.

Een nieuwe onderneming de NV SFMC-Holland werd in het leven geroepen. Het aantal afzetgebieden van de CCF was inmiddels over de honderd landen gestegen. Toch verliep een en ander niet zonder problemen. Zo waren de Amerikanen op de Filipijnen met de productie van 'filled-milk', een produkt samengesteld uit melkpoeder en plantaardig vet, begonnen. Het vormde een bedreiging voor de gecondenseerde melk en de CCF nam in 1958 dan ook het besluit dat het gevaar gekeerd zou moeten worden door het zelf te gaan produceren.

Het Controle Station vond dit echter in strijd met het reglement t.a.v. de zuiverheid van het Nederlandse zuivelproduct. De onenigheid met het controlestation liep zo hoog op dat de CCF als lid geschrapt werd. In hoger beroep werd dit omgezet in een boete van f 10.000,-. De filled-milk zaak werd uiteindelijk door een uitspraak van de minister tot een goed einde gebracht.ⁱ

De CCF groeide in die jaren zo uit tot een zuivelconcern waar een sterke internationalisatie en diversificatie binnen de zuivelbranche werd nagestreefd. In 1959 wilde de Frigo een vergaande centralisatie bij de verwerking doorvoeren. De leden wezen dit echter van de hand omdat men hierin, en terecht, een aantasting van het eigen bedrijf zag.ⁱⁱ

De schaalvergroting kon niet via de voordeur gerealiseerd worden, dan maar via de achterdeur moeten ze bij de Frigo gedacht hebben. In de jaren 1960-1970 zou ze beetje bij beetje doorgevoerd worden, om uit te monden in de totstandkoming van een centrale boter- en kaasbereiding. De buitenlandse afzet was nog steeds goeddeels op Groot-Brit-

ⁱ Jaarverslagen CCF 1950-1960, Tjepkema 1963

ⁱⁱ Frigo jaarverslagen 1959-1960, Tjepkema 1963

tannië gericht. In 1960 werden aldaar echter importrestricties getroffen waardoor de boter export van de Frico danige klappen kreeg.

Ook de afzet naar andere traditionele afzetgebieden kwam onder druk te staan. Dit kon maar gedeeltelijk opgevangen worden door meer te exporteren naar overzeese gebieden en naar zgn. 'tijdelijke' markten, in het bijzonder landen in Latijns-Amerikaan. Al met al fluktueerde de boterexport bijzonder sterk en daalde de binnenlandse vraag gestaag. De kaasexport bereidde zich echter uit. Met name West-Duitsland kwam als afzetgebied meer en meer op de voorgrond. Toch bleef de Frico overwegend kaas in Nederland en Europa afzetten. Van haar afzet ging 50% naar nederlandse consumenten, terwijl haar export voor 75% binnen de EEG werd afgezet.ⁱ

In het binnenland zag de Frico zich geplaatst tegenover allerlei wijzigingen die zich in de detailhandel voltrokken. De scheiding tussen levensmiddelen en melkproductenhandel begon te vervagen. Het aantal verkooppunten nam af en het zelfbedieningswezen begon een vlucht te nemen. Dit uitte zich o.a. in een toename in de vraag naar jonge kaasoorten en voorverpakte kaas. Dit in het bijzonder in de zelfbedieningszaken waar men doorgaans een beperktere schakering naar leeftijd aanbood. In tegenstelling tot de CCF kwam het bij de Frico niet tot een internationalisering en aanzienlijke produktdiversifikatie. Men was en bleef primair een verkooporganisatie van boter en kaas, ook al beschikte men over eigen productie-eenheden

Domo; Amerikaanse melkorder en versterkte greep op de leden.

In het begin van de jaren vijftig werd in Drenthe 3 à 4 honderdduizend liter melk per dag gemolken. Deze hoeveelheid kon niet volledig verwerkt worden en het overschot vloeide dan ook naar zuivelondernemingen buiten Drenthe. Toen het Amerikaanse bezettingsleger in West-Duitsland melk uit Nederland trachtte te verwerven was de Domo dan ook prompt in de markt. Samen met de NV Sterovita te Amsterdam werd in 1950 op de order ingeschreven. De melk zou diepgekoeld aan Sterovita geleverd worden, die deze in papieren flessen zou bottelen.

De Amerikaanse eisen waren dermate hoog dat niet alleen het melkgebied terstond tbc.-vrij diende te zijn, maar dat de betrokken fabrieken een aantal voorzieningen dienden te treffen. Zo moest de gehele verwerking met roestvrije apparatuur worden verricht. De order werd verkregen en in 1950 werd 15.000 liter per dag afgezet. In 1951 was dit gestegen tot 100.000 liter per dag.

Eerder in 1949 was reeds voorgesteld om de flessenmelk in Drenthe bij een vijftal melkinrichtingen onder Domo leiding onder te brengen. Losse melkproducten diende de leden zelf te distribueren. Deze vijf bedrijven vormden zo de productiekern van de Domo. Op grond van de verwachte stijging van de melkaanvoer werd overwogen de productiemogelijkheden te verbreden.

Centrale verwerking achtte een door de Bond en Domo ingestelde commissie de aangegeven weg. Hiervoor kwamen speciaal de producten spraypoeder en gecondenseerde melk in aanmerking.ⁱⁱ

ⁱ Jaarverslag Frico 1964

ⁱⁱ Boyenga 1962

1. Twee Provinciën, Gerkesklooster
2. Frico, Leeuwarden
3. De Zuid-Oost-Hoek, Oosterwolde
4. De Takomst, Wolvega
5. De Goede Verwachting, Workum
6. Novac, Tuk
7. Domo-Bedum, Beilen
8. D.O.C., Hoogeveen
9. Ormet, Enschede
10. Hovo, Raalte
11. Coberco, Zutphen
12. De Combinatie, Beemster
13. CMC - NOORD-HOLLAND-groep, Woerden
14. DE FOARUTGONG, Bergum
15. D.M.V.-Campina, Veghel
16. BEVECO, Arkel

Zuivelstad: Coöperatieve fabriek in samenwerkingsverband.

Zuivelstad: Zelfstandige coöperatieve fabriek.

Zuivelstad: Vestiging particulier bedrijf.

Bron: Produktschap voor Zuivel

juli 1980

Vervoer melk voor het Amerikaanse bezettingsleger 1951

Zo ontstaat, door de afzetontwikkelingen gestimuleerd, een gecentraliseerde Domo, die niet alleen een sterkere greep krijgt op de leden-fabrieken maar tevens een productverbreiding realiseert die verder gaat dan de oorspronkelijke opzet van de Domo.

Domo en CCF; de eerste schakels gelegd.

In die jaren ontstonden eveneens verbindingen tussen de Domo en CCF. Beide waren betrokken in de historische strijd met de Lijempf en de verdeling van de door haar in 1955 afgestoten fabrieken. Reeds vanaf de start van het centrale verwerkingsbedrijf van de Domo waren er contacten met de CCF. De reden was gelegen in het feit dat de Dam condensproductie voorstond. Op instigatie van de ledenvergadering moest de Domo contact zoeken met bestaande condensfabrieken. Met de CCF werd een afzetregeling getroffen voor het werkgebied van de Domo.

Daarna werd het contact tussen beide ondernemingen nog versterkt door de stichting van de eerder genoemde Bottelfabriek Rivella te Wolvega en de Veevoederfabriek Sloten in 1958. Domo en CCF participeerden in beide ondernemingen. Bij de veevoederfabriek zou zich in 1960 nog de Coöperatieve Condensfabriek Gelderland/ Overijssel aansluiten. In diezelfde periode verkeerde in Groningen de onderneming 'De Ommelanden' opnieuw in moeilijkheden. In 1956 kwam de leiding in handen van de CCF en werden Domo en CCF gezamenlijk eigenaar van de onderneming

De Domo in Groningen.

Waar de Domo min of meer voortdurend met een melkoverschot geconfronteerd werd, laat het zich licht inzien dat ze uitwek in de richting van Groningen. Al in 1952 werd een slijtercoöperatie in Groningen overgenomen waar 2 mln. kg. melk werd ontvangen maar die 5 mln. kg. afzette.ⁱ

Bij de overname van de Lijempf-fabrieken was de Domo eveneens geïnteresseerd in de melkinrichtingen. Tenslotte nam ze in 1961 de Nieuwe Groninger Melkinrichting over en verwierf zo welhaast de complete melkvoorziening van de stad Groningen. De steeds aanzwellende melkstroom dwong haar er toe niet alleen het machinepark voortdurend te vernieuwen maar tevens nieuwe verwerkingsmogelijkheden en markten te zoeken. Daarbij was ze in zekere zin gebonden aan de grenzen gesteld in haar eigen ontstaansgeschiedenis.

Een belangrijke doorbraak vond in 1963 plaats toen de overname van de coöperatieve melkproductenonderneming Bedum zijn beslag kreeg. De Domo-Bedum G.A. was een onderneming waarin de gehele zuivelkolom terug te vinden was. Aan de welhaast paranoïde overname drang van de Domo kon daarmee een einde komen. De melkstroom kon compleet, zowel technisch als economisch, verwerkt worden in een allround zuivelonderneming

Vanaf 1963 kan men spreken van de aanwezigheid van twee omvangrijke en allround zuiveleenheden in het Noorden. Aan de ene kant de CCF en Frico, die juridisch weliswaar zelfstandige ondernemingen zijn, maar economische en bestuurlijk sterk verweven

ⁱ Boyenga 1962

De kracht van deze groep is dat ze niet alleen de totale zuivelbereiding in huis heeft maar ook sterk geïnternationaliseerd is.

Aan de andere kant de Domo-Bedum, die wel een juridische eenheid vormt, eveneens een all-round zuivelonderneming is, maar nauwelijks geïnternationaliseerd is. Bovendien ontbeert ze een eigen verkoopapparaat voor haar boter en kaas. Deze worden afgezet via de Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale, (NCZ). De basis is gelegd voor een noordelijk zuivelblok, waarbij de Groningse zuivelindustrie is opgedeeld en voor het overige verdeeld.

De Groningse zuivelindustrie opgedeeld en verdeeld.

De toestand waarin de Groningse zuivelindustrie verkeerde was verre van rooskleurig. Waren de Bond en coöperatieve zuivelondernemingen, in het bijzonder ten gevolge van de antagonistische verhouding tussen de Friese Bond en coöperaties en de Lijempf, van oudsher al zwak, met de gedeeltelijke opdeling van het Lijempf imperium werd het er niet beter op.

De zwakte van de coöperaties kwam o.a. tot uitdrukking in het lage aandeel van de door leden geleverde melk bij de coöperaties. De hoeveelheid van leden verwerkte melk was in 1957 in Groningen 40 % , terwijl dit in Friesland en Drenthe 76% resp. 94% bedroeg. Met andere woorden 60% van de verwerkte melk werd van losse leveranciers betrokken.

Groningen De Ommelanden ca. 1955

En juist wanneer investeringen noodzakelijk zijn en hoge bezettingsgraden van productiemiddelen behaald moeten worden, is dit een vrijwel dodelijk laag percentage. De noodzaak om de melkmarkt te handhaven zonet uit te breiden, verzwakte de positie van de coöperaties en versterkte die van de losse leveranciers.

De ondernemingen wisten gedurende een reeks van jaren de melkaanvoer slechts veilig te stellen door deze losse leveranciers een hogere melkprijs te betalen dan de omliggende ondernemingen. Dit verzwakte niet alleen hun financiële positie maar bewerkstelligde tevens dat er weinig animo was om tot een coöperatie toe te treden. Immers als losse leverancier kon men vaak een hogere melkprijs bedingen.

Bedum Coöperatieve Zuivelfabriek aan Boterdiep

Het laat zich dan ook indenken dat een onderzoekscommissie moest constateren dat sommige ondernemingen een onverantwoorde afschrijvings-, reserverings- en investeringspolitiek voerden.¹ Met name 'Bedum' en 'De Ommelanden', beide met een verwerkingscapaciteit van 70-80 mln. kg. melk, waren sterk onderbezet. In 1954 verwerkte Bedum 44 mln. kg. en De Ommelanden 50 mln. In de melkoorlog toonde De Ommelanden zich een, wat men noemde, 'boksfabriek', die vrijwel alles deed om aan melk te komen.

De zindelijkheid kwam er zelfs door in het gedrang. De Ommelanden wenste namelijk niet mee te doen aan een uitbetalingsregeling naar kwaliteit. Hierdoor werden de overige ondernemingen voor het blok gezet. Zou namelijk een korting in rekening gebracht worden wegens onvoldoende kwaliteit, dan was de veehouder snel geneigd zijn melk naar de Ommelanden te sturen, waar hij van dergelijke poespas geen last had.

De Groningse coöperaties hadden de boot gemist. Toen de Lijempf nog sterk was, hadden ze zich niet kunnen verenigen en nu was het te laat. Pogingen om als nog tot een centraal orgaan, als de Frico, CCF of Domo, te komen, ketsten af. De strijd was gestreden. De Ommelanden kwam in 1956 in handen van CCF en Domo, Bedum fuseerde in 1963 met de Domo en Marum sloot zich in 1970 bij deze organisatie aan. In datzelfde jaar kwamen de resterende vier Groningse Lijempf bedrijven eveneens in handen van de Domo. Het was gedaan met de zelfstandige Groningse zuivelindustrie. De concentratie

¹ Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen 1960

van de zuivelindustrie in het Noorden was zo in zekere zin een relatief zelfstandige ontwikkeling maar stond anderzijds in een wisselwerking met het door de overheid, en na 1964 vooral door de EEG, gevoerde industrialisatie- en landbouwbeleid.

De EEG; marktordening, prijsvork, inleveringprijzen en medeverantwoordelijkheidheffing.

Per november 1963 werd de eerste marktordening voor melk- en zuivelprodukten van de EEG van kracht. Als gevolg daarvan werd o.a. de verantwoordelijkheid voor het beleid t.a.v. de exporttoeslagen geleidelijk overgeheveld naar de EEG. Drie Europese instellingen zijn in dit verband van bijzonder belang. De Europese Commissie, de Raad van Landbouwministers en het Europese Oriëntatie en Garantiefonds voor de Landbouw (EOGFL). Deze laatste is belast met de uitvoering en financiering van het landbouwbeleid.

Tot 1970 werd het EOGFL gevoed door contributies van de lidstaten en uit invoerheffingen. Na 1971 is het Fonds ondergebracht in de reguliere EEG-begroting. Deze begroting werd vanaf 1975 gevoed door heffingen, het totaal aan invoerrechten en een beperkt deel van de BTW-opbrengsten.ⁱ

Rond de EEG-instellingen ontstonden tevens een aantal privaatrechtelijke organen. De COPA verenigde alle landbouworganisaties in de EEG-staten. De ASSILEC werd de vereniging van melkverwerkende industrieën, waar ook het FNZ en de VVZM zich bij aansloten. En in de ASFALC verenigden de fabrikanten van melkconserven zich.

Bij de totstandkoming van de gemeenschappelijke marktordening verloren nationale organen zoals het PZ bepaalde bevoegdheden, maar ze werden bij de beleidsvoorbereiding en uitvoering zeer nadrukkelijk betrokken en spelen daarmee in het EEG landbouwbeleid en uiterst belangrijke rol. In aanvang vormde de harmonisatie van het markt- en prijsbeleid en daaraan gekoppeld het handelsverkeer met derde landen de hoofdcomponent van het EEG landbouwbeleid.

Het markt- en prijsbeleid richtte zich op de totstandkoming van vrij verkeer van goederen en diensten tussen de lidstaten. Om dit proces een kans van slagen te geven moesten gemeenschappelijke prijzen ontwikkelde worden, stabiele muntpariteiten bestaan en administratieve, sanitaire en veterinaire voorschriften geharmoniseerd worden.

Kortom een vrijwel onoverzienbare wirwar van regelingen, belangentegenstellingen en compromissen. Het handelsverkeer met derde landen hield een communautaire preferentie in waarbij de gemeenschappelijke markt voor een aantal landbouwproducten werd beschermd tegen de prijschommelingen op de wereldmarkt.

Elke lidstaat kon zo een eigen richtprijs en eigen inleveringsprijs voor boter en magere melkpoeder vaststellen. Deze moesten echter vallen binnen een 'prijsvork', die ieder jaar werd vastgesteld. Tegelijkertijd moesten nationale subsidieregelingen stapsgewijs worden afgebouwd. Op ingevoerde produkten uit derde landen werd een heffing gelegd ter grootte van het verschil tussen de voordeligste aanbieding in een bepaalde periode en de zgn. drempelprijs.

ⁱ Europese documentatie Tijdschrift 21 - 1979

De drempelprijs bestond uit een voor het desbetreffende land representatieve prijsnotering, verhoogd met een forfaitair bedrag. De hoogte van de invoerheffing was tevens het maximum van de exportrestitutie. Ook de bestaande verschillen tussen de EEG-landen onderling, werden aan de grenzen overbrugd door middel van heffingen en toeslagen. Op deze intra-heffingen werd echter een preferentieel bedrag in mindering gebracht, om de handel in zuivelprodukten tussen EEG-landen te begunstigen. Al met al een uitermate gecompliceerd systeem, waarover men zich kan verwonderen dat het niet aan tegenstellingen ten onder is gegaan.

Voor de werking van de preferentiële bedragen, waardoor het economisch verkeer binnen de EEG explosief toenam, heeft vermoedelijk in politieke zin een stabiliserende en tegenstelling overbruggende functie gehad. Maar hoe het ook zij, het harmonisatiebeleid kwam tot stand en mondde in 1968 uit in de tweede marktordening voor melk- en zuivelprodukten. De gemeenschappelijke markt voor melk- en zuivelprodukten werd daarmee in principe een feit. Voortaan werden voor alle lidstaten gelijke inleveringsprijzen gelijke restituties etc gehanteerd en werd het landbouwhandelsverkeer binnen de EEG in principe vrij. In principe omdat het feitelijke verkeer tot op de dag van vandaag voortdurend onder druk staat van monetaire problemen, ruzies over sanitaire zaken enz.

Evenals bij de eerste marktordening het geval was lag bij de tweede een sterk accent op de export van hoogwaardige zuivelprodukten. Er was echter een nieuw element in het beleid ingevoerd wat voor de latere ontwikkelingen, naar wij menen, van bijzondere betekenis is geweest. De Raad van Ministers stelde nu jaarlijks een richtprijs vast voor de veehouders. De inkomens van de individuele veehouders werden daarmee in zekere zin de resultante van een politieke besluitvormingsproces. Ze leken als het ware hun economische basis, althans hun directe micro-economische basis, te verliezen. Bedoeld om hiermee de gemiddelde bedrijfsgrootte te verhogen en de melkaanvoer te beheersen, -plan Mansholt-, bewerkstelligde het niet alleen een vergroting van het melkaanbod, maar gingen de veehouders hun inkomen in nog sterkere mate als voorheen als een politieke categorie beschouwen.

Na 1968 was de situatie zo dat de veeteler zijn melkprijs gegarandeerd zag en daarmee zijn inkomen welhaast afhankelijk werd van de hoeveelheid geproduceerde liters. Daarnaast garandeerde de EEG de zuivelindustrie een zekere afzetstructuur, door bepaalde melkprodukten zoals boter, magere melkpoeder en boterolie op te kopen, zodra hun marktprijs beneden een bepaald minimumniveau zou dalen.

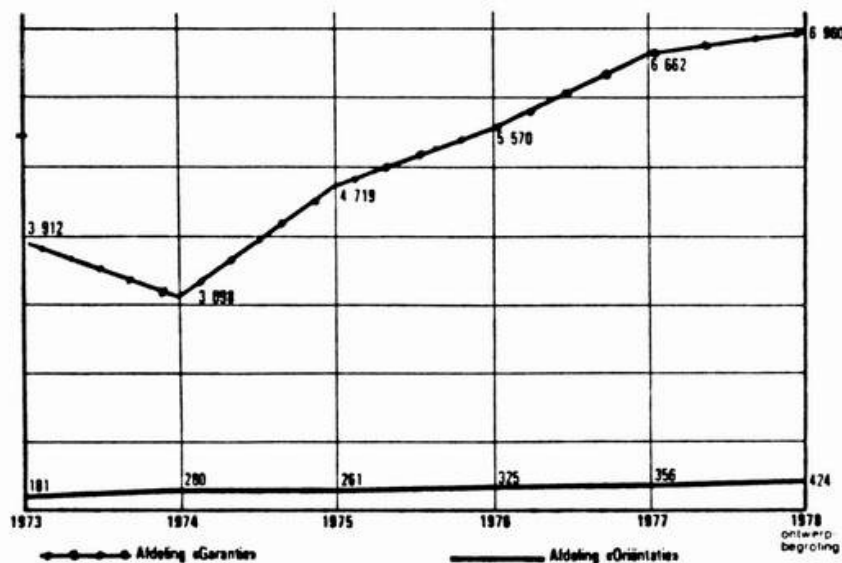
Bovendien werd de industrie een zeker concurrentievermogen op de wereldmarkt gegarandeerd. Dit door exportrestituties toe te kennen die het verschil tussen de wereldmarktprijs en de EEG-prijs, veroorzaakt door het vaststellen van de melkrichtprijs af boerderij, compenseert. Bovendien kende men productsubsidies toe die het produceren en of exporteren van bepaalde zuivelprodukten aantrekkelijk moest maken. Veeteler en zuivelindustrie vormden zo twee poten van het zuivelbeleid.

Aan de andere kant dienden de kosten van levensonderhoud, en daarmee algemene industriële belangen, eveneens in het oog te worden gehouden. Hiertoe werden jaarlijks de consumentenprijzen aan een maximum dan wel een prijsvork gebonden. Dankzij het interventiemechanisme konden prijzen binnen de vastgestelde marges gehouden worden. Immers de EEG is op elk moment koper maar ook verkoper van zuivelprodukten.

De koppeling van interventieprijs, restituties en consumentenprijs aan de richtprijs van melk af boerderij, maakt deze laatste tot de cruciale factor. Bij het vaststellen van deze prijs botsen voortdurend allerlei belangen. Dit niet alleen tussen veetelers en industrie, maar kosten van levensonderhoud en budgettaire omstandigheden spelen eveneens en in toenemende mate een rol. Bovendien kan men sommige landen zoals Nederland als productie- en andere zoals Italië als consumentenlanden beschouwen. De fixatie van de richtprijs werd door economische noodzaken maar vooral politieke posities een gigantische kluit, waarvoor lange marathonvergaderingen van de Raad van Ministers nodig waren en boeren herhaaldelijk de straat op gingen.

Inmiddels groeide de afdeling Garantie van het EOGFL uit tot de belangrijkste post van de EEG-begroting. Na 1974 liepen de bedragen die ermee gemoeid waren bijzonder snel op. (Fig.1)

Fig. 1 Ontwikkeling van de uitgaven van het EOGFL in milj. RE

Bron: Europese documentatie, Tijdschrift 2|79
'Het landbouwbeleid van de Europese Gemeenschap.

Met het landbouwbeleid was zo in 1978 een kleine 24 miljard gulden gemoeid. (RE--f. 3,40)

Met de economische crisis, die zich in de onderscheiden staten manifesteerde, de budgettaire- en monetaire die in toenemende mate een rol gingen spelen, de problematiek van de nieuwe lidstaten, met dat alles bleek dat de verschillende Raden van Ministers, al of niet met schoenen aan, steeds meer moeite kregen om tot gekwalificeerde uitspraken te komen. In de loop van de jaren zeventig leidde dit ertoe dat er een nieuw orgaan binnen de EEG ontstond de zg. Raad van Regeringsleiders. In dit orgaan, dat niet onder enige democratische controle staat, worden op tal van punten o.a. het landbouwbeleid op informele wijze knopen doorgehakt.

Zo ook ten aanzien van het zuivelbeleid. Om de uitgaven aanzienlijk terug te brengen werden een aantal maatregelen getroffen waarvan twee van bijzonder belang zijn. Zo werden de restitutiebedragen sterk verminderd. Die voor magere melkpoeder ging bij-

voorbeeld met 40 % omlaag, voor boter eveneens met 40 %, terwijl de restitutie voor boterolie met 35 % afnam.ⁱ

Daarnaast werd ter beheersing van de melkaanvoer een nieuw instrument geïntroduceerd, de zgn. medeverantwoordelijkheidshelling. De veetelers moeten een heffing betalen, wanneer zij meer melk leveren dan een bepaald percentage van hetgeen ze in 1978 leverden. Deze heffing wordt aan de zuivelonderneming opgelegd die dat weer doorberekent in de melkgelden. Beide maatregelen moeten bewerkstelligen dat de zuivelondernemingen hoogwaardigere produkten i.h.b. voor de export gaan produceren en dat de veeltelers de efficiency in de bedrijfsvoering verhogen zonder dat dit tot een aanzienlijke verhoging van het melkaanbod aanleiding geeft of de EEG-begroting belast.

Vermoedelijk kan men met recht concluderen dat het EEG zuivelbeleid zoals dat vanaf 1968 en in het bijzonder vanaf 1979 is gevoerd in een zekere wisselwerking heeft bestaan met enerzijds reeds aanwezige concentratie- diversificatie- en internationaliseringstendensen in de zuivelindustrie en anderzijds de specifieke verpolitiekte inkomensvorming van de veetelers, die het zelf heeft opgeroepen en waar het aan ten onder dreigde te gaan. In die zin kan men de beleidswijziging van 1979 beschouwen als een zekere liberalisatie, waarbij de prijsvorming in de toekomst feitelijk meer aan vraag- en aanbodverhoudingen overgelaten zal worden en daarmee de inkomensvorming van de veetelers als het ware ontpolitiseerd gaat worden.

CCF; consolidatie en nieuwe initiatieven.

In de jaren zestig en zeventig poogde de CCF enerzijds haar posities te consolideren en anderzijds vernieuwingen door te voeren. Er moest voortdurend ingesprongen worden op wijzigende omstandigheden. Halverwege de jaren zestig waren de kosten voor het belangrijkste produkt, de koffiemelk, sterk opgelopen, dit terwijl er slechts een kleine prijsverhoging door het ministerie van Economische Zaken werd toegestaan. Het PZ verleende toen een subsidie voor onder de verrekenprijs vallende consumptiemelkprodukten.

Koffiemelk viel hier echter niet onder. De concurrentiepositie van de CCF verzwakte dan ook. Ook de invoering van de BTW (12% in 1969 en 4% in 1970) werkte niet bevorderlijk voor de afzet. Aan de andere kant overtrof de buitenlandse vraag aanvallig regelmatig de productiecapaciteit. Zo werd Cuba vanwege de Amerikaanse boycot ten tijde van de regering Kennedy een belangrijk afzetgebied. De instabiele suikerprijs zorgde echter in de jaren 1963-1966 weer voor de nodige tegenvallers op het gebied van de gesuikerde condens. De prijzen konden niet snel genoeg aangepast worden en de export liep voor het eerst sinds jaren terug en wel met 12% voor de gesuikerde en 2% voor de ongesuikerde condens.ⁱⁱ

Problemen ondervond men tevens in talrijke tropische afzetgebieden, waar veel landen in toenemende mate in financiële moeilijkheden kwamen. Het instituut kredietverzekering hielp het risico te spreiden en daarmee de export naar die gebieden weer te verhogen. Door de devaluatie van het engelse pond, die niet werd gecompenseerd met een evenredige aanpassing van de restitutie, viel de engelse markt voor de CCF goeddeels weg.

ⁱ NRC-Handelsblad 11.6.1980

ⁱⁱ CCF Jaarverslagen 1963-1966

In die jaren werden door de CCF een aantal nevenactiviteiten ontplooid waarvan sommige tot ontwikkeling kwamen en andere na een aantal jaren weer afgebouwd moesten worden. Zo werd in 1965 de machinefabriek NV Bijlinga overgenomen. Deze onderneming was gespecialiseerd in de productie van kaasapparatuur. In 1967 volgde de NV Ploeg te Apeldoorn en Heereveen, waar indampers gemaakt werden. In Sacona-verband werd in 1966 begonnen met de verkoop van aardappelchips onder de naam Crespa.

Dit project waar de Domo vanaf 1969 eveneens in zat, kwam niet goed van de grond en werd in 1970 overgedaan aan Fri-ki, toentertijd een onderdeel van Cebeco-Handelsraad. Om een entree te krijgen in de bakkerijgrondstoffensektor werden in 1969 de NV Trieren te Weesp, de NV Diapharn en de NV Lerco beiden te Brussel overgenomen. In Duitsland en Frankrijk werden eveneens ondernemingen overgenomen om de verkoop van ijsmix en Trifax te stimuleren

Zuiveloverschotten en exportbelang.

Zoals bekend verondersteld mag worden, heeft de zuivelindustrie in de EEG vanaf 1968, en in afzonderlijke landen vaak al van oudsher, voortdurend te maken gehad met feitelijke of latente overschotsituaties. Nationale of supranationale overheids-interventies, om wat voor motieven, van landbouwpolitieke, loonpolitieke, industrialisatiepolitieke aard, dan ook gepleegd, hebben steeds invloed gehad op het feitelijke accumulatieproces en daarmee de overschotsituaties van en in de zuivelindustrie. Regulatie en beheersing van overcapaciteitend blijkt niet alleen een gecompliceerd politiek probleem te zijn, maar in zekere zin ook afhankelijk van dat accumulatieproces.

Belangentegenstellingen formuleren marges en tegenstrijdigheden, die uitsluitend overbrugd lijken te kunnen worden door de creatie van nieuwe tegenstellingen en marges. Zo poogt men aan de ene kant de overschotten te reguleren door middel van min of meer 'vrijwillige' beperking van de productie, terwijl tegelijkertijd de export gestimuleerd moet worden. Vergroting van de export veronderstelt echter daling van kostprijzen, verhoging van de productiviteit, schaalvergroting etc. hetgeen op het niveau van de afzonderlijke onderneming vrijwel noodzakelijkerwijs leidt tot melkhonger en vergroting van de aanvoer.

Aan de andere kant lijkt regulatie van de export politiek niet alleen vrijwel onmogelijk maar economisch en sociaal dwaas. Kapitaalvernietiging en inkomensterugval zal het geval zijn. Dit in het bijzonder in de exportlanden.

Daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat in feite de wereldmarkt in de loop der jaren steeds kleiner is geworden. Van de totale wereld melkproductie verschijnt slechts een 3% op de wereldmarkt. Feitelijk is het een markt waar twee belangrijke blokken, te weten de Verenigde Staten en de EEG hun overschotten op afzetten. Deze wereldmarkt is, juist door de blokvorming en daarmee gedifferentieerde prijsvorming, klein en snel verzadigd.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de prijzen op de wereldmarkt vaak nog niet de helft zijn van de prijzen binnen de afzonderlijke blokken. De positie van de Nederlandse zuivelindustrie is in dit geheel nogal uitzonderlijk. Ze zette in 1977 zo'n 68% van haar condensprodukt, dat is 55% van de wereldhandel, en zo'n 97% resp. 30% van haar niet magere en magere melkpoeder af op de wereldmarkt (T. 3)

Tab.3 Productie en export van Nederland naar EEG en derde landen 1977.

Producten	productie Ned. (in mln. kg.)	exp. naar EEG	exp. per saldo naar EEG	exp. naar derde lan- den	exp. per saldo naar derde lan- den
boter	179	114	79*	20	20**
kaas	412	200	181	55	54
condens	522***	51	12	355	355
niet magere poeder	133***	13	-14	129	129
magere poeder	138	30	-235	42	42

* Nederland exporteert 4,6 mln. kg. boterolie naar de EEG partners in 1977, per saldo is het 2 mln. kg.

** Boterolie-export 25 mln. kg. idem per saldo.

*** Nederland is bij dit produkt de grootste producent in de EEG

Bron: Statistisch jaaroverzicht Produktschap Zuivel 1977 tabel 75 tim 84.

De Nederlandse zuivelondernemingen hebben in de loop der jaren verschillende strategieën ontwikkeld om in deze complexe marktstructuur te kunnen opereren. Er zijn ondernemingen die hun afzet primair binnen de EEG vinden en een deel op de wereldmarkt te denken valt aan de Frico en in mindere mate aan de Domo. Er zijn ondernemingen die een sterke nationale poot hebben, in het bijzonder in de consumptiemelksector en voor het overige hun producten afzetten binnen de EEG en op de wereldmarkt.

De Domo is hier een voorbeeld van evenals CMC. Er zijn ondernemingen die sterk op de wereldmarkt, landen in Afrika, Azië en in mindere mate Latijns-Amerika, zijn georiënteerd waarbij dit gepaard is gegaan met een internationalisering in die richting. Het voorbeeld bij uitstek is de CCF.

En tenslotte zijn er ondernemingen die binnen de afzonderlijke blokken, de Verenigde Staten en de EEG actief zijn. Een voorbeeld hiervan is Wessanen. Toen zij in 1973 een lacto divisie opzette met de laatste restanten van het Lijempf imperium, een fabriek in Leeuwarden en Kampen en enkele internationale vestigingen, werd in 1978 de sprong naar de Verenigde Staten gewaagd. Inmiddels heeft de Amerikaanse omzet van 560 mln. kg. Europese van 380 mln. gulden al ruimschoots overvleugelt.ⁱ

In zijn algemeenheid kan men stellen dat coöperaties veel moeilijker tot een dergelijke internationalisering kunnen komen dan speculatieve ondernemingen. Zelfs de CCF, die in zekere zin een uitzondering vormt, heeft aanmerkelijke functionele verbindingen tussen overzeese en Europese fabrieken. Waar de EEG in de landbouwbegroting, middels kortingen op de restituties en de medeverantwoordelijkheidheffing aanzienlijk wenst te besnoeien, lijkt de volgende stap voor de zuivelondernemingen te zijn het pad van Wessanen te volgen. Met andere woorden, daar waar mogelijk de afzonderlijke deelmarkten van binnenuit te bewerken.

Frico; geremde ontwikkeling.

In de jaren vanaf 1966 werd de Frico met talrijke problemen geconfronteerd en was men genoodzaakt zeer behoedzaam te manoeuvreren. De Frico was en is primair een organisatie die de verkoop van boter en kaas van haar deelgenoten verzorgde. Zoals we eerder gezien hebben, werd vanaf de jaren vijftig gepoogd een zekere centralisatie in de productie door te voeren om zo schaalvoordelen te realiseren. De boterproductie en die

ⁱ. Jaarverslag Wessanen 1981

van diverse consumptiemelkproducten werd inderdaad gecentraliseerd. Bij de kaasproductie kwam het er echter niet van. Deze bleef gedecentraliseerd alhoewel de opslag wel centraal plaats vindt. Het centralisatieproces verliep echter niet zonder moeilijkheden, om niet te zeggen dat de spaanders er vanaf vlogen.

De positie van de Frico verzwakte danig toen in het begin van de jaren zeventig een aantal leden uitraden. In 1971 stapte de Zuid-Oosthoek uit de Frico. Deze coöperatie had een aandeel van een kleine 17% van de totale Frico productie en het was duidelijk een aderlating voor de Frico. De Zuid-Oosthoek stapte op omdat ze zich niet wilde neerleggen bij de verplichting alle room aan de centrale botermakerij te Warga af te staan. Het vraagstuk van de 'vrije'-coöperaties resulteerde er zelfs in dat de bestuurlijke relatie tussen CCF en Frico er door herzien moest worden. In 1978 werd de personele unie in het bestuur van de beide ondernemingen beëindigd.

Het productiepakket moest in die jaren eveneens aangepast worden. De ontwikkeling van de 'recombined milk' bracht met zich mee dat de productie van boterolie steeds belangrijker werd en die van boter terugdrong. Zo nam de Frico in 1972 nog 12% van de boekproductie voor haar rekening; in 1978 was het nog maar 6%.

Op het terrein van de consumptiemelk, wat voor de Frico trouwens een ondergeschikte markt was, traden op het eind van de jaren zestig eveneens belangrijke wijzigingen op. Werkingsgebieden werden van af 1974 doorbroken, toen de contracten tussen grootwinkelbedrijven en melkindustrie een landelijke werkingssfeer kregen. Zo werd in het Frico werkgebied bij Albert Heijn CMC melk verkocht. Er kwamen producten op de markt die de zuivelgrenzen doorbraken, zoals vruchtenyoghurt drankjes, exotische toetjes etc.

De lang houdbare melk uit België in plastic flacons en buitenlandse kaasjes maakten een stormachtige ontwikkeling door. Markten en marktverhoudingen wijzigden zich voortdurend en de Frico moest hierop inspelen. De hierbij telkens terugkerende problemen, i.h.b. het vraagstuk van de vrije-coöperaties, bewerkstelligden dat de Frico in haar mogelijkheden afgeremd werd en zullen ongetwijfeld een rol hebben gespeeld in de toenadering met de Domo.

Domo; noodzaak tot verbreding en internationalisatie.

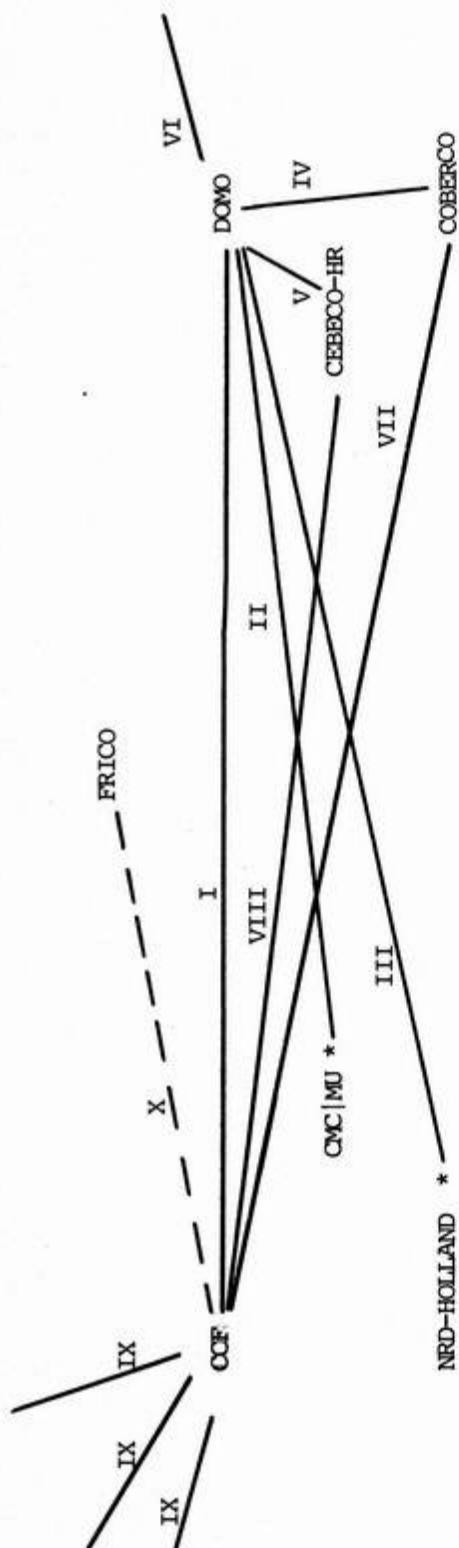
Op de algemene ledenvergadering van de Domo van januari 1979 bracht Domo hoofd-directeur Meihuizen naar voren: *"Sterker dan tot dusver zal de zuivelindustrie van de jaren '80 zijn aangewezen op de kracht van de eigen commerciële benen. Voor de groteren betekent dit, dat een breed scala van produkten, vooral ook nieuwe produkten, tegen een zo gunstig mogelijke kostprijs op de markt moeten kunnen worden gebracht. Meer dan ooit zal de melkprijs uit de markt moeten worden gehaald, nu Brussel zich in toenemende mate terughoudend opstelt."*

De situatie lijkt duidelijk te zijn; de boeren wordt de wacht aangezegd. Onder invloed van het EEG-beleid, maar niet tengevolge van dat beleid, lijken de zuivelondernemingen in het bijzonder de coöperatieven van een grondstoffenoriëntatie van oudsher de bases en kracht van de coöperaties, op een marktorientatie te moeten overschakelen.ⁱⁱ

ⁱ Domo Koerier 16.2.1979

ⁱⁱ In die periode kondigt de Avebe eveneens aan dat ze op een marktorientatie zal overschakelen [Van der Werf 1980]

Fig. 2 DOMO, CCF en FRICO Verbindingen en dochters voor de integratie DOMO|FRICO|FRICO en DOMO|CCF

I DOMO-CCF nummers 1,2,3,4,(5,6,7,) Tussen haakjes zijn buitenlandse vestigingen

II DOMO-CMC|MU nummers 8,9,11,12,

III DOMO-NRD-HOLLAND nummers 8,11,12,

IV DOMO-COBERCO nummers 3,8,11,12,

V DOMO-CEBECO-HR nummers 3,10,11,

VI DOMO 100% dochters of met niet vermelde ondernemingen. nummers 13,14,15,16,

VII CCF-COBERCO nummers 3,

VIII CCF-CEBECO-HR nummers 3,

IX CCF 100% dochters of met niet vermelde ondernemingen. nummers (17,18,19,20,21,22,23, 25,26,27,28,29,30,31,32,33,)34,35,36,37,38,39.

X CCF-FRICO verwevenheid via gemeenschappelijke deelgenoten en melkstream.

* In 1980 gefuseerd

	<u>Lijst van ondernemingsnummers.</u>
1	Coöperatieve Melkproduktenfabriek 'De Ommelanden', Groningen
2	Coöperatieve Bottelfabriek Wolvega, Wolvega
3	Centrale Veevoederfabriek Sloten V.O.F. Sloten
4	Sacono NV, vanaf 1970 bij Fri-ki, in 1978 opgegaan in Plukon BV, deelnemers: overheid, Meneba en CEBECO-HANDELSRAAD
5	Phranakorn Milk Industry Co. Ltd.,Bangkok.
6	P.T. Friesche Vlag Indonesia, Jakarta.
7	P.T. Foremost Indonesia, Jakarta.
8	IJSUNIE BV Utrecht
9	Hollandse Melksuikerfabriek BV, Uitgeest.
10	AVIKO BV, Hoog-Keppel
11	Groenhoven BV, Den Haag. AVEBE en SUIKERUNIE namen eveneens deel. In 1980 trekken een aantal ondernemingen zich terug.
12	Meldoc. Samenwerkingsverband op het terrein van de consumptiemelkprodukten.
13	Lich IJs BV, Bedum. In 1973 ondergebracht in de IJSUNIE
14	FANO BV, SmildelDrachten. In 1973 ondergebracht in Groenhoven 15 De Jong Verenigde NV, 100% dochter, Noordwijk. 16 Decanta NV, Leeuwarden, 100%
17	Pierson Meunier & Co. Ltd. Manchester, 100%
18	Friso Import GmbH. Hannover. 100%
19	CCF Beteiligungsgesellschaft für Milchverwertungsunternehmen mbH, Kalkar. 100%
20	Milchwerke H.Wörmann & Sohn GmbH & Co. K.G.,Appeldorn (BRD),95%
21	Milchkonserven Verkaufsgesellschaft mbH.,Appeldorn (BRD), 95 %
22	Diafarm NV, Brussel, 100%
23	Lerco Friesland NV, Brussel, 100%
24	S.A. Pierson-Friesland, Parijs, 50%
25	Sodispro Technologie Ltee, St.Hyacinthe, Canada,25%
26	Investment and Trading Company Richmond. Ltd.,Willemstad, 100%
27	West Africa Milk Co. Ltd., Lagos, 37 %
28	D.B.Milk Industries (Malaya) Berhad Petaling Jaya. 50,2 %
29	Friesland Private Limited, Singapore, 100 %
30	Alaska Mi-Ik Industry Co. Ltd.,Bangkok, 77 %
31	Central Foods Ltd,Bangkok, 49 %
32	The Friesland Trading Co.Ltd, Hongkong, 100 %
33	Friesland Investments Co.Ltd, Hongkong, 100 %
34	Food Producers Europe BV., Leeuwarden, 50 %
35	BV. Maastrichtse Biscuitfabriek van Elewijck, Berlikum, 100 %
36	Zuivel Handelmaatschappij BV., Irnsum, 31%
37	SRV. Participatie Maatschappij BV., Amsterdam, 50 %
38	VOF. De Greuns, Amsterdam, 50 %
39	Handelsonderneming V. Muyden & Piek BV., Rotterdam, 100%.

Bij de Domo zagen we dat dat proces al enkele jaren gaande was. In die zin betekende de integratie van Bedum in 1963 een geweldige doorbraak. Eind jaren zestig volgde een aantal nieuwe initiatieven. In 1969 namen de Domo en CCF gezamenlijk de exploitatie van het aardappelchipsbedrijf Sacona in handen. De Lich-IJs fabriek te Bedum, bereidde de productie uit met talrijke diepvriesproducten.

Er werden op dit gebied samenwerkingsverbanden aangegaan met CMC / MelkUnie, Coberco en Noord-Holland in de nieuwe combinatie IJsunie BV. Frites en salade productie werd bij Fano en Aviko gestart. Gezamenlijk met ondernemingen als Cebeco-Handelsraad, Avebe, Suiker Unie, CMC / Melk-Unie, Coberco en Noord-Holland wordt de onderneming Groenhoven BV opgericht. In deze onderneming worden werkmaatschappijen zoals Kok-Ede, Fano en bijvoorbeeld Diepvriesunie ondergebracht. Deze initiatieven, en het zijn er vele geweest, liepen soms op een mislukking uit, zoals Groenhoven, of vroegen na een aantal jaren om een andere aanpak, zoals de frites belangen die goeddeels werden overgedragen aan de Cebeco. Maar hoe het ook zij, de Domo had de bel gehoord en trachtte zeer nadrukkelijk tot een zekere diversificatie te komen, die zich weliswaar in de voedingssector afspeelde, maar toch de traditionele zuivelgrenzen doorbrak.

Tegelijkertijd worden de banden met de CCF en later ook de Frico aangehaald. De eerste vermoedelijk vooral om haar speciaalprodukten en haar internationale structuur (Fig.2), de laatste vanwege haar distributieapparaat.

Daarbij speelt op de achtergrond de harmonisatie van de bruto-melkprijs een uitermate belangrijke rol. Immers het ontbreken van een geharmoniseerde bruto-melkprijs in het Noorden van Nederland, zal op de duur een verdere diversificatie en internationalisering van de noordelijke zuivelondernemingen in de weg staan. In figuur 2 wordt een schets gegeven van de toestand voordat de verstrengeling van Domo-CCF en Domo-Frico aan de orde was. Opvallend is dat de Domo sterke nationale verbindingen kent, de CCF heeft een sterke internationale spreiding en de Frico staat min of meer los. Dit laatste is echter enigszins bedrieglijk omdat Frico en CCF, zoals eerder beschreven feitelijk nogal verweven zijn.

Domo-CCF en Domo-Frico; op weg naar een integratie.

Eind jaren zeventig lijkt zo een economische integratie van de drie noordelijke zuivelondernemingen als het ware logisch uit de geschiedenis voort te vloeien. Toch verloopt de feitelijke integratie tamelijk stroef en het is een bijzonder gecompliceerde aangelegenheid. De juridische structuren van de ondernemingen verschillen sterk, de problematiek van de vrije coöperaties speelt voortdurend, in de afzetstructuur zijn overlappingen, de merkenproblematiek is aan de orde enz. In feite zien we een patroon ontstaan dat sterk is afgestemd op de heersende verhouding tussen CCF en Frico. Dit uit zich hierin dat de Domo enerzijds een verbing aangaat met de CCF en anderzijds een met de Frico. Resultante van deze operatie is dat de positie van de Frico binnen CCF-verband defacto versterkt is ten opzichte van de vrije coöperaties.

De integratie van de Domo-Frico, die in 1979 opgang kwam en binnenkort zal worden afgerond, bracht met zich mee dat de Domo, voor wat betreft de afzet van boter en kaas, lid werd van de Frico. Ze trekt zich op termijn terug uit de NCZ, voor wie dit een gevoelige aderlating zal inhouden. De Domo produceerde 45.000 ton kaas per jaar en de

Frico deelgenoten zo'n 75.000 ton. De bij de NCZ aangesloten ondernemingen, inclusief de Domo, stonden voor 165.000 ton. Dit bij een totale Nederlandse productie van 400.000 ton.ⁱ Met deze operatie zullen Domo-Frico 30% van de Nederlandse kaasproductie en distributie in handen hebben en daarmee de grootste van Nederland zijn.

De consumptiemelkafdelingen van beide ondernemingen worden in een Gemeenschappelijke Exploitatie ondergebracht.

Zoals eerder vermeld werken Domo, Coberco, CMC / NH samen op het gebied van de consumptiemelk in het Meldoc-verband. De Frigo zal hier eveneens in gaan deelnemen.

De integratie van de Domo en de CCF vindt op een vergelijkbare wijze plaats. De gezamenlijke participaties werden bij de CCF ondergebracht. De deelgenoten van de CCF hebben een leveringsplicht van 30% en geen leveringsrecht. Met andere woorden de CCF heeft geen afnameplicht en kan daarom sterk marktgericht werken. Hier staat echter tegenover dat de CCF zich heeft verplicht voor de opgevraagde melk de 'bruto zuivelwaarde' (afgeleid van de kaasmarktprijs) aan de deelgenoten te betalen. Deze prijs ligt in het algemeen hoger dan bij verwerking van de melk tot poeder. Hiervan profiteren nu met name de toegetreden deelgenoten van de Domo. Voor wat betreft de wei hebben de deelgenoten wel een leveringsplicht én rechtregeling. Omdat de verwerkingscapaciteit bij de CCF in het begin van de samenwerking onvoldoende was, leverde de Domo het equivalent in de vorm van melksuiker en melksuikerarm weipoeder. In ons land wordt de wei vooral verwerkt tot melksuiker. Dit gebeurt bij de CCF, bij een dochter van Coberco en bij de Hollandse Melksuikerfabriek, waarin de CMC en Domo ieder voor de helft participeren. Deze samenwerking blijft ondanks de verbinding tussen CCF en Domo bestaan. Na deze beide operaties kwam de deelgenoten structuur van de CCF en Frigo er als volgt uit te zien.

Tabel 4 Deelgenoten van Frigo en CCF in 1979.

Lidmaatschap		Ontvangen melk 1979 excl. drupmelk		Stemmen	
Frico	CCF	Bedrijven	mln. kg.	1980	1979
x	x	Beilen, <i>Domo A-leden</i>	813	337	-
x	x	Bergum, <i>De Foarutgong</i> *	218	99	50
x	x	Dokkum, <i>Noord-Oostergo</i> *	-		58
x	x	Donkerbroek, <i>Het Klaverblad</i>	30	24	24
x	x	Makkinga, <i>De Eendracht</i>	17	17	17
x	x	Oldeboorn, <i>De Torenmeter</i>	24	21	20
x	x	Tuk, <i>Novac</i>	265	117	115
x	x	Warga, <i>Mid Fryslân</i>	83	45	44
x	x	Wolvega, <i>De Takomst</i>	614	257	252
	x	Gerkesklooster, <i>De Twee Provinciën</i>	165	78	78
	x	Oosterwolde, <i>De Zuid Oost-Hoek</i>	260	115	112
	x	Oudewoude, <i>Huisternoord</i>	22	20	21
	x	Workum, <i>De Goede Verwachting</i>	284	125	123
			2794**	1255	914

* In 1979 gefuseerd.

** Exclusief verwerking buitenlandse vestigingen Bron: Jaarverslag 1979 CCF.

ⁱ FD. 21.12.1978

Ook al laat een juridische integratie van de drie ondernemingen, afhankelijk van de opstelling van de vrije-coöperaties, vermoedelijk nog wel even op zich wachten, in economische zin kan men spreken van één zuivelgigant in het Noorden van Nederland. Een economisch blok dat is ontstaan onder invloed van marktverhoudingen, technologische ontwikkelingen, nationaal en supranationaal landbouwbeleid en dat rust op specifieke regionale historische omstandigheden, die enerzijds overwonnen zijn maar anderzijds tot op de dag van vandaag zichtbaar zijn in de concrete vorm die het concentratieproces in de noordelijke zuivelindustrie heeft aangenomen.

<u>Geraadpleegde literatuur.</u>	
1	Anema. M. De ontwikkeling van de zuivelcoöperatie. Leeuwarden 1944
2	Bakker. J.G. De koemelkers rond Groningen. Sauwerd 1956
3	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe. Jaarverslagen. Assen
4	50 jaren. Groningen 1950
5	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland. Jaarverslagen. Leeuwarden.
6	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Groningen. Jaarverslagen. Groningen.
7	Boyenga. Tj. 25 jaar DOMO. Schiedam 1962
8	Brugmans. I. J. Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland. 1961.
9	CCF Jaarverslagen, Leeuwarden.
10	Coöperatieve Zuivelfabriek 'De Ommelanden' Jaarverslagen. Groningen
11	Coöperatieve Fabriek van Melkproducten Jaarverslagen. Bedum.
12	Croesen. V.R.Y. De geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandse Zuivelbereiding. Den Haag 1931
13	DOMO Jaarverslagen. Beilen
14	DOMO 40 jaar DOMO. Beilen 1978
17	DOMO-Koerier. Beilen
18	Edelman. C.H. De geschriften van Harm Tiessing. 1943
19	Europees documentatie Tijdschrift afl 21 '79 Het landbouwbeleid van de E.G., 1979.
20	Fennema. F. en J. van der Werf Landbouw en industriepolitiek bij de wederopbouw van Nederland. Tijdschrift voor Politieke Economie jrg 5, nr 1 Amsterdam 1981
21	Financieel Dagblad.
22	FNZ Concentratie in de Coöperatieve Zuivelindustrie. Den Haag 1965
23	Fortuyn. W.E.S.P. Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949 Samson, Alphen aan de Rijn 1981
24	Frico Jaarverslagen. Leeuwarden.
25	Frico Veertig jaren coöperatieve afzet van zuivelproducten. Leeuwarden 1938
26	Frico Gedenkboek 1848-1948. Leeuwarden 1948
27	Geluk. J.A. Zuivelcoöperatie in Nederland, ontstaan en ontwikkeling tot omstreeks 1930. Den Haag 1967.
28	Hollandia Hollandia, Hollandsche fabriek van melkproducten en voedingsmiddelen-Vlaardingen 1882-1932. Vlaardingen 1932
29	Huttinga. J.F. N.V. Lijempf 1912-1937. Leeuwarden 1937
30	Keesing. F.A.G. De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939. Sun Reprint nr. 28 Nijmegen 1978
31	Kuperus. R. Een halve eeuw coöperatieve zuivelbank. Leeuwarden 1963.
32	Lijempf Jaarverslagen. Leeuwarden.
33	Lijempf 40 Jaar N.V. Lijempf. . Leeuwarden 1952
34	Minderhoud. G. Ontwikkeling en betekenis der Landbouwindustrie in Groningen. Groningen 1925.
35	NRC-Handelsblad.
36	Nederlandse Vereniging van fabrikanten van gecondenseerde melk Het Nederlandse Condensboek. 1978
39	Prakke. H.J. Deining in Drenthe. Assen 1969
40	Produktschap voor de zuivel Beeld van de Nederlandse Zuivel, een structuurstudie. Den Haag 1974
41	Rinkes Borger. J. De Zuivelbereiding in Friesland. Sneek 1912
42	Roosenschoon. C.F. Bakens in de tijdstroom, een kenschets van de bond van coöperatieve zuivelfabrieken in Friesland bij het 75-jarig bestaan. Leeuwarden 1972
43	Roosenschoon. C.F. Een wandeltocht door 75 jaar zuivelgeschiedenis, veertig gebundelde artikelen verschenen in het weekblad 'Zuivelzicht' van de FNZ. Schiedam 1975.
44	Ru de. J.H. Landbouw en Maatschappij een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren. Deventer 1979

45	Schermerhorn. W. De boeren in onze volksgemeenschap. Arnhem 1934
46	Smid. J. Landbouw en Democratie, Voorbericht. Rotterdam 1922
47	Tjepkema. K. Dat is 't Kondensfabryk, een halve eeuw coöperatieve condensindustrie in Friesland. Leeuwarden 1963
48	VVZM Jaarverslagen. Den Haag.
49	VVZM Van veertig Zegenrijke Melkjaren 1908-1948. Den Haag 1948
50	Welderen. Baron Rengers, Th. Friesland en de woningwet 1902-1912 Leeuwarden 1913
51	Werf van der. J. De vestigingsplaatskeuze bij de Enka-AKU-AKZO. In: Regionale ontwikkeling en Planning. Nieuwe problemen in nieuwe Politiek? Amsterdam 1979
52	Werf van der. J. De AVEBE voor Politieke Ekonomie. een tweede KSH-affaire. Tijdschrift jrg.3,nr.4, Amsterdam 1980
53	Wiersma. J.P. Erf en wereld, over de agrarische toestanden in Friesland na 1870...en haar ontwikkeling tot in onze tijd. Drachten 1959
54	Zee van de. T. De Friesche boeren-coöperaties in haar maatschappelijk verband, een studie van gemeenschapsleven. Sneek 1933

Trefwoordenregister

AKU.....	23
Alkmaarse melkinrichting.....	32
Amsterdam.....	23, 31, 38, 40
Anglo-Swiss.....	19
Avebe.....	54
Aviko.....	54
Bedrijfschap voor de Zuivel = BZ.....	30
Bedum.....	42, 44, 54
Bergeijk.....	38
Bolsward.....	7p., 12, 16
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe = Drentse Bond.....	13
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland = Friese Bond.....	10
Bovenknijpe.....	23
Boyenga.....	13, 42
BZ.....	30p., 35pp.
CCF.....	4, 17, 19p., 23, 32, 35, 37pp., 44, 48, 50p., 54p.
Cebeco-Handelsraad.....	49, 54
CMC.....	50p., 54p.
Coberco.....	54p.
Coöperatieve Centrale Melkproduktenfabriek.....	38
Crespa.....	49
Crisis Zuivel Bureau.....	21p.
Crisis Zuivel Centrale.....	21p.
Cuba-crisis.....	48
D.O.M.O. = Domo.....	26
De Ommelanden.....	28, 41, 44
Denemarken.....	6, 18
Diepvriesunie.....	54
DLG.....	12p., 24
Domo.....	33p., 38pp., 44, 49pp., 54p.
Domo-Bedum.....	4, 42p.
Drenthe.....	12pp., 24, 33, 40, 43
Drentse Bond.....	24, 34
Duitschland.....	21
EEG.....	40, 45p., 48pp.
Eerste Wereldoorlog.....	17, 21, 24p.
Engeland.....	6, 19p., 24, 30
Fabriek voor Melkprodukten der Verenigde Zuivelbereiders.....	38
Fano.....	54
FCZEV = Frico.....	19
Ferreti.....	23
FMvL.....	6pp., 11pp., 17
FNZ.....	10, 13, 15, 21, 24pp., 39, 45
Frankrijk.....	49
Fri-ki.....	49
Frico.....	4, 10, 17, 19pp., 24p., 32, 35, 37pp., 42, 44, 50, 54p.
Friesche Palen.....	32

Friesche Vlag.....	20
Friese Bond.....	10, 17, 19, 27pp., 43
Friesland.....	6p., 9pp., 16pp., 23, 25pp., 32p., 35, 37p., 43
Gábel.....	8
Gelders-Overijsselse Zuivelbond.....	14
Groenhoven BV.....	54
Groningen.....	10, 12, 14, 16, 18p., 23, 26pp., 32pp., 38, 41pp.
Groninger Maatschappij voor Nijverheid en Handel.....	15, 27
Groninger Zuivelbond.....	15, 24, 26pp.
Halbertsma.....	13
handkrachtfabriek.....	13, 24p.
Haringhuizen.....	31
Harm Tiessing.....	13
Hollandia.....	12, 16p., 19, 23
IJsunie BV.....	54
J. Smid.....	17
K.N.M.....	16
Kampen.....	31, 50
Kolham.....	31
Kuinre.....	23
Landbouwcrisiswet.....	21p.
Leeuwarden.....	6, 12, 15p., 32, 50
LEI.....	35, 37
Lich-IJs.....	54
Lijempf.....	4p., 15pp., 23, 27pp., 31, 33, 35, 37pp., 41pp., 50
Mansholt.....	46
margarine.....	7p., 10, 21
Marum.....	28, 44
Melk-Unie.....	54
Milei G.m.b.H.....	31
Minderhoud.....	14
NCZ.....	25, 43, 54
Nederlandse Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale = NCZ.....	25
Nederlandse Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken.....	7, 16
Nederlandse Zuivel Centrale.....	22
Nestlé.....	6, 19
Nieuwe Groninger Melkinrichting.....	42
NV Bijlinga.....	49
NV Diapharn.....	49
NV Himca.....	23
NV Hollandse Blikmelk.....	38
NV Hollandse Zuivelindustrie 'Crema'.....	31
NV J.v Dorp.....	38
NV Lerco.....	49
NV Lijempf = Lijempf.....	4
NV Milijempf.....	31, 38
NV Ploeg.....	49
NV SFMC-Holland.....	39
NV Trieen.....	49
NV Van Heel Holding.....	31

NV Verenigde Zuivelfabrieken.....	35
PZ.....	36, 45, 48
R.N. Veeman.....	11
Rinkes Borger.....	13, 15
Rivella.....	39, 41
Roden.....	25p.
Rogat.....	13
Sacona.....	49, 54
Scharsterbrug.....	16, 23
Scholten J.E.....	15p., 27
Scholten W.A.....	16, 28
Schwarz.....	6, 8
Sloten.....	23, 39, 41
Sneek.....	13
St. Jansklooster.....	31
Stad en Lande.....	19, 28p.
Steenwijkerwold.....	23
Sterovita.....	40
Suiker Unie.....	54
Thomassen en Drijver.....	38
Trifax.....	49
Tweede wereldoorlog.....	15, 30pp.
Van de Bergh & Co.....	17
Verenigde Staten.....	6, 32, 49p.
Vereniging tot Bevordering van Fabrieksmatige Zuivelbereiding.....	9
Vereniging van Belanghebbenden bij Fabrieksmatige Zuivelbereiding op Coöperatieve Grondslag.....	9
Vierverlaten.....	28
VVZ.....	10
VVZM.....	21, 45
Warga.....	9, 12, 51, 55
Werumeus Bunning.....	25
Wessanen.....	50
West-Duitsland.....	40
Westerkwartier.....	14
Winschoten.....	15
Wolvega.....	32, 39, 41, 55
Workum.....	23, 55
Ysbrechtum.....	7
Zutphen.....	14

